

CIRCULAȚIA TIPĂRITURILOR LUI MACARIE (1508-1512) ÎN EUROPA*

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU

Încă de la hotarul secolelor XVIII-XIX-lea, datorită unor colecționari de carte veche, dar și a unor istorici de formație științifică modernă s-a constatat că după tipografiile de carte slavă veche de la Cracovia (1491-1493) și Cetinje (1493-1495) a treia ca vechime tipografie de carte slavă a fost cea din Târgoviște (Mănăstirea Dealu) din Țara Românească. De sub teascurile acesteia din urmă, un monah pre nume Macarie a scos trei cărți: un *Slujebnic / Liturghier*, 1508; un *Osmoglasnic/Octoih*, 1510 și un *Tetraevanghel / Evangheliar*, 1512 – primele cărți imprimate în cultura românească.

Informațiile biografice despre Macarie tipograful sunt foarte zgârcite. Unii cercetători susțin că acesta s-ar fi născut pe la 1450/1455 și s-ar fi stins din viață prin 1521 la Târgoviște¹, iar alții nu riscă să aducă date concrete, considerând că s-ar fi născut pe la mijlocul secolului al XV-lea și ar fi plecat la cele veșnice, fie imediat după 1512, fie ceva mai târziu. Macarie monah și preot („Мни(х) и [вѣ]щеник”), precum și-a arătat el cinul bisericesc în Epilogul său la *Liturghierul* din 1508, „[вѣ]щенишник” (preot și monah) în cel al *Octoihului* din 1510 și în cel al *Tetraevanghelului* din 1512 ar fi un „vlah” din Muntenegru², din voievodatul Zeta³, iar după alții – de proveniență sârbă-muntenegreană⁴ sau chiar română⁵. Mai mulți cercetători consideră că s-ar fi format ca meșter tipograf la Veneția în mediul tiparنیței lui Andreas Toressani. În 1492 fondează la Cetinje o tipografie, dar după cucerirea Muntenegrului de către osmani, Macarie s-ar fi refugiat sau ar fi venit în Țara Românească împreună cu Maxim, mitropolit al Ungrovlahiei de obârșie sârbească⁶, unde și-a continuat activitatea, fondând o altă

* Lucrarea reprezintă o variantă revăzută și completată a studiului nostru *Primele tipărături românești (1508-1512) în colecții europene* // Clio în oglindiri de sine. Academicianul Alexandru Zub. Omagiu. Volum editat de Gh. Cliveti, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 377-402. ISBN 978-606-714-070-5.

¹ Mircea Păcurariu, *Macarie* // Enciclopedia Ortodoxiei Românești, București, 2010, p. 378.

² *Macarie* // Enciclopedia Ortodoxiei Românești. Coord. acad. Mircea Păcurariu, București, 2010, p. 378.

³ Virgil Molin, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie* // Mitropolia Moldovei și Sucevei (În continuare: *MMS*), 1959, An. XXXV, nr. 5-6, p. 305.

⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије* // Српске књижевни гласник, Београд, 1902. Књ. 7, № 6, с. 457. Ion Stoica Moreni, *500 de ani de tipar românesc. Octoihul lui Macarie 1510*, <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanes%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>

⁵ Veniamin Micle, *Ieromonahul Macarie: tipograf român (1508-1512)*, Costești, 2008, 267 p.

⁶ И. Руварац, *О цетињској штампарије пре четири стотине година* // Глас српске краљевске академије, Београд, 1893, књ. 40 (26), с. 36-38.

tipografie, de astă dată la Târgoviște⁷. Se mai admite că după 1512, Macarie și-ar fi continuat activitatea ca Mitropolit al Ungrovlahiei⁸, după unii din 1516⁹ – până în 1521, ba chiar după alți autori același Macarie ar fi ajuns în 1526 stareț al mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos¹⁰, iar în 1526-1528 ar fi întocmit o descriere geografică a Daciei¹¹.

Întrucât Macarie, numele tipografului din Valahia era același cu cel al tipografului din Cetinje, care tipărește în 1493-1495 un *Osmoglasnic / Octoih* (în două părți), o *Psaltire cu tâlc* și un *Molitvenic / Trebnic*¹², în știința istorică de multă vreme s-a declanșat o discuție care continuă până în prezent, în privința identității celor doi tipografi. Dacă unii autori în baza unor argumente plauzibile îi consideră a fi una și aceeași persoană¹³, apoi alții – susțin că ar fi meșteri diferiți¹⁴.

În același timp asemenea similitudini cum ar fi postfața *Octoihului* din 1494 și Epilogul din *Octoih* din 1510 ca și amintirea în *Liturghierul* din 1508 a unor sfinți naționali sârbi (Sava și Simion)¹⁵, ar putea demonstra că a existat un singur tipograf Macarie¹⁶, care a activat la Cetinje și la Târgoviște.

⁷ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1925, p. 138. Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful* // Studii. Revistă de istorie, an. XVI, 1963, nr. 2, p. 429-440.

⁸ Nicolae Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei* // Biserica Ortodoxă Română (în continuare: BOR), an 77, 1959, nr. 7-10, 748-753. Mircea Păcurariu, *Macarie* // Enciclopedia Ortodoxiei Românești. Coord. acad. Mircea Păcurariu, București, 2010, p. 378. Dar P.P. Panaitescu pune la îndoială (*Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XXXIII-LXXVIII).

⁹ А.Яцимирский, *Первый печатный славянский Служебник* // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, СПб., 1896, с. 792-797.

¹⁰ Fapt pus la îndoială de P.P. Panaitescu (*Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XXXIII-LXXVIII).

¹¹ *Liturghierul lui Macarie*. Ed. cu un studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961]. M. Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968. *Книговедение. Энциклопедический словарь*, Москва, 1982, с. 330.

¹² O descriere detaliată a acestor incunabule slavone vezi: Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der frühdrucke in kyrillischer schrift*. Band I. Inkunabeln, Baden-Baden, 1996, S.167-254.

¹³ А. Яцимирский, *Первый печатный славянский Служебник* // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, СПб., 1896, с. 792-797. Virgil Molin, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie* // *MMS*, 1959, An. XXXV, nr. 5-6, p. 303-308. P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XXXIII-LXXVIII.

¹⁴ *Книговедение. Энциклопедический словарь*, Москва, 1982, с. 330.

¹⁵ Vezi de exemplu: Живко М. Маринковић, Јеврем Игумановић, *Историја општехришћанске и српске православне цркве са хронологијом*, Београд, 2002, с. 110-170.

¹⁶ Ion Stoica Moreni, 500 de ani de tipar românesc. Octoihul lui Macarie 1510, <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanes%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>. Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful* // Studii. Revistă de istorie, an. XVI, 1963, nr. 2, p. 429-440.

Drept argument de bază pentru istoricii care îi consideră persoane diferite¹⁷ le servește faptul că dacă edițiile din Cetinje au avut drept modele literele cărților venețiene, apoi cele din Târgoviște – manuscrisele slavo-moldovenești; dacă tipăriturile muntenegrene au avut la temelie izvoade de redacție sârbească, apoi cele de la Târgoviște tirajează texte de redacție medio-bulgară emane de școala de Târnovo, precum și tehnica cu totul diferită a celor doi tipografi în realizarea edițiilor de la Cetinje și Târgoviște¹⁸. Totodată comparând mai multe redacții de evangheliare sud-slave, româno-slave și est-slave Evghenij L. Nemirovskij constată destul de multe coincidențe între redacția textului Evangheliei tipărite de Macarie în 1512 cu redacțiile est-slave ale textului evanghelic în limba slavă¹⁹.

Încă B.P. Hașdeu și N. Iorga au văzut similitudini între *Tetraevanghelul* lui Macarie (1512) și tetraevangheliarele manuscrise de origine moldovenească din epoca lui Ștefan cel Mare, mai ales în ceea ce privește semiunciala moldovenească, inițialele ornate, vignetele și frontispiciile, prin care toate cele trei tipărituri ale lui Macarie din Țara Românească se deosebesc de cele ale lui Sweipolt Fiol din Cracovia și de cele ale lui Macarie din Muntenegru, fiind considerate „un fenomen specific românesc”²⁰. Comparând literele *Liturghierul* (1508) cu *Octoihul* (1494) și *Psaltirea* (1495) tipărite de Macarie la Cetinje, se deduce că „dacă s-ar dovedi identitatea călugărului tipograf Macarie din Cetinje cu cel din Târgoviște, rămâne stabilit faptul că el a întrebuițat pentru tipărirea *Liturghierului* din 1508, cu totul alte modele de litere și ornamente..., copiate sau inspirate din vechile noastre manuscrise”²¹. De exemplu, *Liturghierului* (1508) se consideră a fi foarte asemănător cu un *Liturghier* slavo-român copiat la începutul secolului al XVI-lea la mănăstirea Bistrița (azi BAR, mss. slav nr. 228)²².

Întrucât în nici unul dintre epilogurile la tipăriturile din 1508-1512 nu este indicat locul de apariție, în chip firesc au fost exprimate opinii dife-

Agnes Erich, Niculina Vârgolici, *Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc. Liturghierul (1508)*, <http://www.List.ro/13-erchvargolici.pdf>, accesat 31.05.2014.

¹⁷ Tit Simedrea, *Epilogul din Octoihul slavon (M. Dealu, 1510) și identitatea de tipograf a lui Macarie din Țara Românească (1508-1512) cu Macarie din Muntenegru (1493-1496)* // *Mitropolia Olteniei*, vol. 22, 1970, nr. 7-8, p. 605-620.

¹⁸ *Книговедение. Энциклопедический словарь*, Москва, 1982, с. 330. *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Немировский Е.Л., Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 122-125.

¹⁹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 520-524.

²⁰ B.P. Hașdeu, *Un tezaur de tipoxilografie română de pe la 1550* // Traian, București, 1869, nr. 18, 20, 23, 27. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 59-61.

²¹ C. Moisil, *Prima carte tipărită în România* // *Arta și tehnica grafică*, Caietul 2, 1937, p. 21-25.

²² P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XXIX-XXX.

rite și în această privință. Pe de o parte, s-a emis ipoteza că cele trei cărți au fost tipărite la Veneția, cu toate că lipsește vreo mențiune specifică a tipografiei venețiene, pe de altă parte, a fost susținută părerea că acestea au văzut lumina tiparului în una din mănăstirile Țării Românești (Bistrița, Govora, Dealu, Snagov), ca în cele din urmă să i se dea prioritate mănăstirii Dealu din Târgoviște, părere care s-a afirmat în știința istorică românească²³ și străină²⁴. Drept argument în această privință sunt numele voievozilor munteni la comanda cărora au fost tipărite, prezența stemei Țării Românești pe toate cele trei tipărituri târgoviștene, precum și tehnica mai rudimentară aplicată pentru realizarea acestor ediții²⁵.

Cărțile din 1508-1512 ale lui Macarie sunt în limba slavonă de redacție medio-bulgară, format în 4⁰, cu 15-22 rânduri pe pagină, fără foaie de titlu (ca și manuscrisele și incunabulele), caiete numerotate cu litere chirilice. Tipăriturile sunt armonios lucrate, cu text în două culori (roșu și negru), cu inițiale și frontispicii ornate cu motive geometrice și florale, care amintesc de manuscrisele românești miniaturate.

Liturghierul din 1508 este prima ediție în limba slavonă a acestei cărți de cult²⁶, a noua tipăritură în ordine cronologică în limba slavonă după incunabulele de la Cracovia și Cetinje, și prima carte apărută în spațiul istoric românesc. Aceiași carte este prima între tipăriturile în limba slavă care are imprimată stema unei țări – a Valahiei. Deși tipărirea *Liturghierului* a fost inițiată din porunca lui Radu cel Mare (1495-1508), care la sigur și-a aduc contribuția alături de autoritățile ecleziastice la fondarea tiparniței din Târgoviște, lucrarea a văzut lumina, precum se arată în Epilogul cărții, la 10 noiembrie 1508, în domnia lui Mihnea vodă (1508-1509)²⁷. Textul *Liturghierul* este o traducere din grecește, considerată o formă rară între liturghiile slavone, inclusiv cele care au circulat în țările române²⁸. S-a stabilit că o parte din tiraj a ieșit cu anumite erori, denumită de biblio-

²³ Evoluția discuției în această problemă vezi: Agnes Erich, Niculina Vârgolici, *Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc. Liturghierul (1508)* <http://www.List.ro/13-erchvargolici.pdf>, accesat 31.05.2014.

²⁴ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, 96-106, 237.

²⁵ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Dușu, [București, 1961], p. XII. Constantin Teodorovici, *Macarie ieromonahul* // Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900, București, 1979, p. 526-527.

²⁶ Pentru comparația vom arăta că alte ediții ale *Liturghierului* au apărut mai târziu: la Veneția în 1519, la Vilna în 1583, la Moscova – 1602 ș.a.

²⁷ Gh. Mihăilă, *Epilogurile celor trei cărți tipărite de ieromonahul Macarie (1508-1512)* // *Liturghierul* lui Macarie 1508/2008. Studii introductive și traducere, Târgoviște, 2008, p. 180-181.

²⁸ Constantin Teodorovici, *Macarie ieromonahul* // Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900, București, 1979, p. 526-527.

logi *Varianta I*, observându-le tipograful le-a corectat, încât cealaltă parte de tiraj, ieșită fără greșeli, a fost categorisită drept *Varianta a II-a*²⁹.

Liturghierul din 1508 a circulat în toate cele trei țări românești, atât sub formă tipărită, cât și în copii manuscrise până la mijlocul secolului al XVII-lea³⁰, când treptat este înlocuit cu o nouă redacție a arhimandritului Ioan de la mănăstirea Dealu (1648) după *Liturghierul* lui Petru Movilă, tipărit la Kiev (1639). De pe același *Slujebnic* a lui Macarie au fost efectuate în secolul al XVI-lea, cu ușoare îndreptări, patru ediții slavone la Veneția, precum și prima traducere românească fiind vorba de *Liturghierul* lui Coresi, apărut la Brașov în 1570³¹ și retipărit, tot acolo, de Șerban, fiul acestuia, în 1588³², urmat de alte traduceri românești tipărite de mitropolitul Dosoftei la Iași în 1679 și 1683, și alta tălmăcită și tipărită de Antim Ivireanul la Râmnic în 1706 sub titlul de *Evhologhiu* și la Târgoviște în 1713³³.

Tiparnița de la Târgoviște și-a continuat activitatea în domnia lui „Io Vlad mare voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei și Podunaviei” (1510-1512), când s-a tipărit *Octoihul* (1510) și în cea a lui Neagoe Basarab voievod (1512-1521), sub care a apărut cea din urmă tipăritură a lui Macarie – *Evangheliarul* (1512).

Octoihul din 1510 se deosebește prin aceea că „nu este nici un Octoih Mare, care cuprinde cântările Vecerniei și Utreniei pentru toate zilele săptămânii, pe toate cele opt glasuri, dar nici un Octoih Mic, care cuprinde aceleași slujbe, pe cele opt glasuri, dar numai pentru zilele de sâmbătă și duminică, ci un *tip mixt*³⁴, cuprinzând slujbele din toate zilele săptămânii pe glasul 1, iar cele de pe glasurile 2-8 numai din zilele de sâmbătă și duminică”³⁵. Dacă Epilogul *Octoihului* din 1510 este identic cu Prologul celui din 1494, fiind diferite doar numele voievozilor și data apariției³⁶, apoi textele propriu-zise ale celor două *Octoihuri* diferă, căci cel de la Târgoviște a avut drept model un manuscris provenit din Țara Românească, adică *Octoihul* de

²⁹ P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XXXIII-LXXVIII.

³⁰ *Ibidem*, p. LIX-LX.

³¹ Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508* // BOR, LXXVI, 1958, nr. 10-11, p. 1035-1068.

³² Mircea Păcurariu, *Macarie* // *Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, București, 2010, p. 378.

³³ Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508* // BOR, LXXVI, 1958, nr. 10-11, p. 1035-1068.

³⁴ Marian Vâlcu, *Cartea și perioada Octoihului, semnificația teologică și importanța lor pentru viața liturgică a bisericii* // vol. I. *Octoihul lui Macarie 1510/2010*, Stidii, Târgoviște, 2010, p. 96.

³⁵ Ion Stoica Moreni, *500 de ani de tipar românesc. Octoihul lui Macarie 1510*, <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanesc%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>

³⁶ Constantin Teodorovici, *Macarie ieromonahul* // *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 526-527.

la Târgoviște nu este o reeditare a *Octoihului* de la Cetinje, ci o multiplicare a unui manuscris intern. *Octoihul* de la 1510 a avut o îndelungată aplicare și se afirmă că *Octoihul* tipărit de Coresi în 1557 este o reproducere a *Octoihurilor*, fie a ediției lui Macarie din 1510, fie a celei venețiene tipărit de Bojidar Vucovici în 1573³⁷.

Tetraevangheliarul din 1512 cuprinde cele patru evanghelii, cu indicații marginale asupra folosirii lor. Tipăritura se distinge printr-o ornamentație bogată și variată³⁸ și a servit drept model pentru *Tetraevanghelul* tipărit în 1537 la mănăstirea Rujno (Serbia)³⁹; pentru cel tipărit de Filip Moldoveanul la Sibiu în 1546⁴⁰, precum și în Belgradul Serbiei la 1552⁴¹ de cneazul Radnișa Dmitrovici și de orășeanul din Dubrovnic, Troian Gundolici, tipograf fiind meșterul ieromonah Mardarie de la mănăstirea Mrkșina Trcva din Muntenegru⁴², ediție repetată în 1562 de același Mardarie. Această din urmă tipăritură a ajuns și în Transilvania⁴³. S-a constatat că în aceste ediții se reproduc exact și toate ornamentele tipăriturii din 1512⁴⁴.

Pentru prima dată a atras atenția asupra *Tetraevangheliarului* din 1512 slavistul ceh I. Dobrovskij încă la 1793 identificând și descriind un exemplar de la Biblioteca Sinodală din Moscova. Însemnările sale au fost publicate în 1796 de I. Griesbach în ediția sa critică a „Noului Testament grecesc”. Însăși I. Dobrovskij a menționat exemplarul identificat de el la Moscova doar în 1822 în manualul său de „Gramatica limbii slavonești”, tradusă și editată în limba rusă la Sankt-Petersburg de M.P. Pogodin în 1833⁴⁵.

³⁷ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. LXI-LXII. Vasile Oltean, *Izvoare coresiene // Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. II, București, 1983, p. 245.

³⁸ Constantin Teodorovici, *Macarie ieromonahul // Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 526-527.

³⁹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.433.

⁴⁰ *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1600)*. Каталог книг из собрания Г[осударственной] П[убличной] Б[иблиотеки], Санкт-Петербург, 1993, № 27, с. 78-79. Mircea Păcurariu, *Moldoveanul Filip // Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, București, 2010, p. 410.

⁴¹ И.П. Каратаев, *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, СПб., 1878, с. 118. P.J. Šafařík, *Geschichte der serbischen Schriftthums*, Prag, 1865, p. 256, 269, 270. *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p. 20.

⁴² P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. LVIII-LIX. *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1600)*. Каталог книг из собрания Г[осударственной] П[убличной] Б[иблиотеки], Санкт-Петербург, 1993, № 30, с. 84.

⁴³ *Ibidem*, p. LIX.

⁴⁴ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.433.

⁴⁵ *Ibidem*.

Cele trei cărți tipărite de Macarie la Târgoviște s-au răspândit atât în țările române, cât și la popoarele sud-slave⁴⁶. Aducem doar câteva exemple în această privință. Încă pe la 1860 Al. Odobescu a identificat la mănăstirea Bistrița, districtul Vâlcea 7 exemplare a *Liturghierului* din 1508 și două exemplare ale *Evangheliarului* din 1512⁴⁷, dintre care doar unele au rămas în colecții românești. Un exemplar al *Liturghierului* din 1508 se afla de mai multă vreme pe meleaguri basarabene, ca în anii 90 ai secolului al XIX-lea să ajungă în posesia colecționarului rus P.I. Șciukin fiind procurat de la preotul Teofan Genețki din satul Vorniceni, jud. Chișinău⁴⁸. Pe la 1551/1552 „pan Mogâldea cliucinic” din Țara Moldovei dăruia un *Evangheliar* din 1512 mănăstirii Neamț. Pe timpul domniei lui Mihai Racoviță (1715-1726) exemplarul continua să se afle la același lăcaș, ca mai târziu să ajungă la Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg. Precum reiese dintr-o însemnare de epocă un exemplar al *Evangheliarului* din 1512 după ce s-a aflat până la 1630 în Țara Românească, conform altei însemnări al unui oarecare popa Teodosie „ot Vlașcoi Zemli” a ajuns în localitatea Alun din părțile Sibiului, iar de acolo, la o dată necunoscută, a trecut în posesia bibliotecii Mitropoliei din Sibiu⁴⁹. Pe la 1657, un oarecare Lefter cu soția sa Ștefana cumpără, din satul Ciobârciu, ținutul Lăpușna, cu 7 taleri un alt exemplar al *Evangheliarului* macarian, pe care îl dăruiesc bisericii din satul Mălcăuți, unde s-a păstrat mai mulți ani, ca mai târziu să ajungă în Biblioteca tipografiei Duhovnicești din Moscova. Mai multe ezemplare ale celor trei tipărituri macariene circulând în secolele XVI-XVIII în mediul sud-slav s-au precipitat către epoca modernă în mănăstirile din Balcani (Rila, Hopovo, Hilandar ș. a.), ajungând ulterior și în marile biblioteci și colecții din Europa (Sankt Petersburg, Moscova, Belgrad, Sofia, Budapesta, Londra ș.a.).

Un mare număr de lucrări despre Macarie și activitatea sa tipografică, despre cele trei cărți tipărite de el în Țara Românească au apărut în legătură cu împlinirea a 450 și 500 ani de la fondarea primei tipografii românești și a primelor cărți imprimate la români. Aceste lucrări s-au axat pe scoaterea în evidență a identității lui Macarie, pe problema locului plasării tipografiei, și modelelor de la care a pornit în tipărirea cărților sale, precum și importanța acestor ediții, atât pentru țările române și cultura românească, cât și pentru popoarele slave din sudul Dunării. Tot odată au fost efectuate reproduceri și traduceri ale tipăriturilor macariene.

⁴⁶ *Macarie* // Enciclopedia Ortodoxiei Românești. Coord. acad. Mircea Păcurariu, București, 2010, p. 378.

⁴⁷ Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România)* // Revista Română, București, 1861, vol. 1, p. 819; Reluat în Revista română de istorie a cărții, București, An. V, 2008, nr. 5, p.28,30.

⁴⁸ Maria Danilov, *About Macarie's Lithurghier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about)* // Travaux de Symposium International Le Livre, la Roumanie, L'Europe, troisieme edition, 20 a 24 Septembre 2010, tom I, Editeur Bibliotheque de Bucarest, 2011, p. 67-73.

⁴⁹ Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p.138.

În lucrarea de față nu ne-am pus scopul să realizăm o analiză istoriografică a acestei ample literaturi științifice dedicate problemei primului tipograf român și primelor cărți românești tipărite, ci de a sistematiza informația acumulată în știința istorică europeană în materie de **evidență a exemplarelor celor trei ediții macariene**, care de altfel, s-au dovedit a fi deosebit de rare. Sistematizând informația acumulată am găsit că ar fi nimerit să aducem maximal tot ce se știe despre exemplarele cunoscute până astăzi ale celor trei tipărituri târgoviștene ale lui Macarie, inclusiv localitatea, colecția, cotele de păstrare, deținătorii succesivi și posesorii actuali (biblioteci, arhive, muzee, mănăstiri și alte instituții ecleziastice), însemnările care ne-au fost accesibile ș.a. Totodată am găsit de cuviință să aducem și diferite informații sporadice, în care sunt menționate exemplare ale acelorași ediții, dar cărora astăzi li s-a pierdut urma sau încă nu au fost identificate.

Trebuie să menționăm că în literatura de specialitate s-au întreprins asemenea încercări de sistematizare. Deosebit de izbutită ni s-a părut experiența bibliologului rus Evghenij L. Nemirovskij, care a catalogat toate exemplarele cunoscute până în prezent ale incunabilelor slave ale lui Sweipolt Fiol (Cracovia, 1491-1493) și Macarie (Cetenje, 1493-1495). În special, cercetătorul constată că lucrările lui Macarie: *Octoihul (glasul 1)* din 1494 s-au păstrat 82 exemplare; *Octoihul (5 glasuri)* – 6 exemplare; *Psaltirea cu tâlc* (1495) – 28 exemplare și *Trebnicul* (1495) – 5 exemplare⁵⁰.

Cât privește experiența românească în sistematizarea informației despre cele trei cărți târgoviștene din 1508-1512 merită atenție experiența alcătuitoarelor *Bibliografiei românești vechi* cărora le erau cunoscute un număr limitat de exemplare și investigațiile întreprinse de P.P. Panaitescu, care prin 1961 cunoștea cinci exemplare ale *Liturghierului* din 1508 păstrate în România⁵¹, precum și cercetările efectuate de acad. Virgil Cândea, fiind vorba de exemplarele păstrate în depozite din afara României⁵². Într-un fel aceste investigații au fost continuate de același Evghenij L. Nemirovskij⁵³,

⁵⁰ Evghenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der frühdrucke in kyrillischer schrift*. Band I. Inkunabeln, Baden-Baden, 1996, S. 73-166.

⁵¹ P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* // *Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], LXXV p.

⁵² Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de cărți românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*. În 2 vol. București, 1991-1998. Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă. În 4 volume, București, 2010-2012.

⁵³ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009. Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009. Е.Л. Немировский, Е.Л. Немировский // *Книга. Исследования и материалы*, Сборник 75, Москва, 1998. Е.Л. Немировский, *Заметки о славянском старопечатании. Славянские инкунабулы и палеолиты. Перечень сохранившихся экземпляров* // *Книга и графика*, Москва, 1972, с. 99-103. Е.Л. Немировский, *Начало славянского кни-*

care periodic în diferite lucrări ale sale a adus informații despre numărul și depozitele de păstrare ale acestor ediții. În cea mai recentă lucrare, același cercetător arată că *Liturghierul* lui Macarie s-a păstrat în 10 exemplare; *Octoihul* – în 2 exemplare și *Evangheliarul* – în 23 exemplare⁵⁴.

În cele ce urmează ne-am propus să continuăm munca de sistematizare a informației privitoare la cele trei tipărituri târgoviștene, punând la temelie cataloagele și literatura de specialitate din știința europeană. În urma investigațiilor noastre am constatat că tipăriturile din Târgoviște s-au păstrat într-un număr mai mare decât s-a considerat până în prezent, după cum urmează: *Liturghierul* (1508) – **11 exemplare**; *Octoihul* (1510) – **2 exemplare**; *Tetraevangheliarul* (1512) – **26 exemplare**.

I. Службеник (Liturghier), 10 noiembrie 1508, Mănăstirea Dealu (Târgoviște)⁵⁵, în 4°, (22 x 16 cm), hârtie groasă cu trei mărci de fabrică diferite, fără foaie de titlu, numerotare pe caiete, 16 caiete (1-15 a câte 8 file, caietul 16 cu 4 file), [4]f. nn. + [124]f.=128 file (256 p.). Tipar în două culori, negru și roșu. Cuprinde trei frontispicii cu ornamente împletite, unul produs de trei ori, altul de două ori și al treilea cu stema Țării Românești⁵⁶. Tipărit din porunca lui Mihnea voievod, domnul Țării Românești, de „мни(х) и сценникъ Макарие”. Ediția cunoscută în două variante⁵⁷.

Cuprinsul: Povățuirea către preot a Sfântului Vasile cel Mare;

Rânduiala la Dumnezeieștile slujbe, în ea și diaconicalele;

Rânduiala pregătirii sfinților slujitori pentru începutul Dumnezeieștii Liturghii;

Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur;

гопечатания, Москва, 1971. Е.Л. Немировский, *Славянские инкунабулы и палеотипы кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза* // Советское славяноведение, Москва, 1968, №1, с. 11-25.

⁵⁴ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, №9, с. 253-254; №10, с. 255-258; № 11, с. 259-265

⁵⁵ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p. 1-8.

⁵⁶ *Catalogul colectiv al cărții vechi românești*,

<http://www.cimec.ro/carte/cartev/bmos001.htm>, accesat 02.06.2014.

⁵⁷ Este cunoscut faptul că la *Liturghierul* din 1508 caietul al doilea a fost cules de două ori. P.P. Panaitescu presupunea chiar că „greșelile de tipar, omisiunile și alte erori trebuie să fi atras atenția forurilor bisericești ale Țării Românești, care au fost nevoite să ordone retipărirea unei părți a cărții... Numai astfel se explică de ce avem două variante ale unuia dintre caietele *Liturghierului* lui Macarie, anume caietul B (al doilea)” (*Liturghierul lui Macarie*. Ed. cu un studiu introductiv de P.P. Panaitescu, [București, 1961], p. XVII.). Evident că față de versiunea I, cea de a doua este corectă, iar culegerea mai bună (Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p.171). Vezi deosebirile dintre cele două variante la Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с. 97-99 sau *Службеник или Молитвенник (Liturgiarion)*. Тырговиште: типография теромонаха Масария, 10 ноября 1508, <http://www.raruss.ru/slavonic/1681-liturgiarion-makary.html>

Liturghia Sf. Vasile;
Liturghia Darurilor mai înainte sfințite;
Celelalte piese liturgice⁵⁸.

Pentru prima dată a atras atenția asupra acestei tipărituri în 1842 vestitul slavist ceh P. Šafarik (1795-1861) într-un periodic fondat de el⁵⁹, iar prima descriere arheografică îi aparține lui Alexandru Odobescu⁶⁰.

Exemplare sigure:

BUCUREȘTI (România), **Biblioteca Academiei Române** (BAR), 3 ex. originale⁶¹ și 2 copii fotografice.

Cota II.170567 CRV 1

- **Ex. 001**, *Varianta I*, inv. 1, hârtie, [128] f., 220 x 160 cm., f. 3-6, caietul 4 în manuscris, numeroase foi uzate la colțuri. Legătură veche în piele cu ornamente florale și geometrice presate la rece (secolul XVI). Provine de la mănăstirea Bistrița (probabil este unul din cele 7 exemplare depistate de Al. Odobescu la mănăstirea Bistrița, districtul Vâlcea⁶²), apoi trecut la Biblioteca Centrală București, intrat în colecția BAR la începutul secolului al XX-lea. Însemnare secolului al XVI-lea în limba slavonă la f. [13^v]: „Помени Г(оспод)и раба Божие Стоикъ и Марко” (*trad.* Pomeneste Doamne pe robul lui Dumnezeu Stoica și Marco).

- **Ex. 002**, *Varianta II*, inv. 2, hârtie, [127]f. incomplet, lipsă f. [53]. Legătură veche în piele cu ornamente florale și geometrice presate la rece (secolul XVI), coperta la fel cu exemplarul 001. Însemnări: pe foaia albă de la început, secolul XVII: „Богъ да прости игуменъ Онуфрие ере мие давъ Летсриеръ сзръта се съмъ”⁶³ (*trad.* Dumnezeu să ierte pe igumenul Onufrie, că mi-a dat Liturghierul, de l-am văzut); pe f. [1] însemnare secolul XVII cu caractere chirilice în limba română: „Această Liturghie iaste a mănăstirii Bistrița”; tot aici – pecetea în fum a mănăstirii Bistrița); pe f. [22] „Син от въ сѣвоа и Б[и](с)[три]ци мьн[г]ьстиръ” (*trad.* Aceasta de la fiecare la mănăstirea Bistrița); pe fila albă de la sfârșit însemnare din secolul XVII: „Сѣа Литургуа зовеми глаголюми манастиръ Быстрица, анатема Г(оспод)а [Бог]а

⁵⁸ Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508* // BOR, LXXVI, 1958, nr. 10-11, p. 1035-1068. Mai detaliat cuprinsul vezi: P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. IX-X.

⁵⁹ *Часопис Ческего музеум*, Прага, 1842.

⁶⁰ Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România)* // Revista Română, București, 1861, vol. 1, p. 807-830; Reluat în *Revista română de istorie a cărții*, București, an. V, 2008, nr. 5, p. 22-40.

⁶¹ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 253-254, № 9.

⁶² Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România)* // Revista Română, București, 1861, vol. 1, p. 818-819; Reluat în *Revista română de istorie a cărții*, București, An. V, 2008, nr. 5, p. 30.

⁶³ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VII.

изнести изъ манастира”⁶⁴ (*trad.* Această Liturghie cu adresări și cuvântări a mănăstirii Bistrița anatema Domnului [asupra celor care] o vor scoate din mănăstire). Pus în circuitul științific pe când era categorisit în BAR ca exemplar „unicat” de P.P.Panaitecu prin ediția din 1961⁶⁵.

- **Ex. 003:** inv. 3, hârtie, [72] f., incomplet, lipsă f. [1-48], dar completată cu f. [1-47] în versiune manuscrisă târzie, bine conservat. Legătură veche în piele cu ornamente presate aurite (secolul XVIII). Exemplarul s-a aflat un timp îndelungat în Țara Românească, căci în legătura cărții se află o copie a unei porunci a lui Radu Leon, domn al Țării Românești (1664-1669), dată egumenului Vasile de la mănăstirea „*ot Dlagopol*” (de la Câmpu Lung)⁶⁶, iar la 1791, precum reiese din altă însemnare de la filele manuscrise 1-5 „*polcovnicul Ioviță*” l-a dăruit unei Bisericii din Bălgrad (Alba Iulia)⁶⁷: „*Această Liturghie o am dăruit iarăși la Sfânta biserică den Bălgrad, pentru pomenire să-m facă, de Ioviță polcovnicu și obârleitănant de frai-corporus, [1]791 sept. 24, Râmnic*”⁶⁸. Nu se cunoaște când și de cine a fost transmis Bibliotecii Academiei Române.

- **Ex. 004,** inv. 4-6, legătură nouă, copie fotografică în 3 vol. după Ex. 002.

- **Ex. 005,** inv. 7, legătură nouă, copie fotografică după Ex. 002.

BUCUREȘTI (România), Biblioteca Națională a României, 1 ex.⁶⁹

- **Ex. cota: CR XVI II 2, inv. 567560.** Colecții speciale, [128] f., text complet, primele 4 file sunt legate la sfârșit și nu la începutul cărții, precum trebuia, *Varianta II*. Legătură de epocă, asemănătoare cu exemplarele 001 și 002 de la Biblioteca Academiei Române⁷⁰. Exemplarul a fost restaurat. Pe prima pagină de gardă se află o însemnare în slavonă. Exemplarul mai posedă un exlibris: „Biblioteca Așezământului cultural „Nicolae Bălcescu”⁷¹, pre-

⁶⁴ P.P. Panaitecu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitecu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VII, p. VII.

⁶⁵ *Ibidem*, p.VII-VIII.

⁶⁶ *Ibidem*, p. VIII.

⁶⁷ Ilie Corfus, *Însemnări de demult (culese de pe manuscrisele și cărțile românești vechi din Biblioteca Academiei)*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 207. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138.

⁶⁸ P.P. Panaitecu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitecu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VIII.

⁶⁹ Maria Danilov, *About Macarie's Lithurghier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about) // Travaux de Symposium International Le Livre, la Roumanie, L'Europe, troisieme edition, 20 a 24 Septembre 2010*, tom I, Editeur Bibliotheque de Bucarest, 2011, p. 67-73. Nemirovskii indică existența la BNR a 4 exemplare (Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 253-254, № 9).

⁷⁰ P.P. Panaitecu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitecu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VIII.

⁷¹ Agnes Erich, Niculina Vârgolici, *Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc. Liturghierul (1508)*, <http://www.List.ro/13-erchvargolici.pdf>, accesat 31.05.2014.

cum și o însemnare posesorală „Сѣа Антврѣіе манастирїе Бистрица”⁷². Deținătoare aterioară – Biblioteca Centrală de Stat (București) între 1948-1950⁷³, provine, se pare, de la mănăstirea Bistrița (Oltenia).

SIBIU (România), *Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe a Ardealului*, 1 ex.⁷⁴
- Ex. inv. I/1, Fondul de Patrimoniu, [126]f., (17,5 x 13,5 cm), incomplet, lipsă 2 file: f. a 4-a din caietul al 14-lea și ultima foaie a cărții, cu posfața. Exemplar cu erori de tipar, *Varianta I*: f. a 3-a din caietul al 14-lea deplasată și lipită pe coperta de la sfârșit⁷⁵. Copertă în lemn învelită în piele. Pe forzațul interior exlibrisul: „[Θεοδ]οσιε от Влѣшки Земли [вѣ лѣто ѿт] Адама до нинѣ „ЗРАИ” (trad. Theodosie din Țara Românească, în anul de la Adam, până acum 7138 (1630)); pe o filă atașată la forzațul superior însemnarea: „Această carte rituală în limba slavonă s-a donat la Biblioteca Arhiepiscopescă din Sibiu la 8 novembre v[ăleat] 1898 de la Biserica din Alun [în apropiere de Hunedoara]. Alun la 8 novem[brie] [1]898 v[ăleat]. Iosif Suciū paroh gr[eco] or[todox] rom[ân]”; pe forzațul inferior altă însemnare: „V leat 1671, cându m-omu popitu, veniri”⁷⁶. Exemplar restaurat în 2007 în cadrul Laboratorului de Restaurare-Conservare al Muzeului Național Brukenthal din Sibiu⁷⁷.

RUSE (Bulgaria) *Biblioteca Regională* (Регионална библиотека им. Л. Каравелова, г.Русе.), 1 ex.⁷⁸

⁷² История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.139.

⁷³ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VIII. *Catalogul colectiv al cărții vechi românești*, <http://www.cimec.ro/carte/cartev/litmace5.htm>, accesat 02.06.2014

⁷⁴ Virgil Molin, *Mențiuni bibliografice – încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un exemplar din Evangheliarul macarian (1512)* // BOR, LXXVII, 1959, nr. 2, p. 231-237. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138. Maria Danilov, *About Macarie's Lithurghier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about)* // Traavaux de Symposium International Le Livre, la Roumanie, L'Europe, troisième édition, 20 a 24 Septembre 2010, tom I, Editeur Bibliotheque de Bucarest, 2011, p. 67-73.

⁷⁵ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VIII. Doina-Aurora Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecția Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980, p. 48-49.

⁷⁶ Panaitescu P.P., *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508* // Liturghierul lui Macarie 1508, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, [București, 1961], p. VIII. Agnes Erich, Niculina Vârgolici, *Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc. Liturghierul (1508)*, <http://www.List.ro/13-erchvargolici.pdf>, accesat 31.05.2014.

⁷⁷ Laurențiu Streza, Mitrop. al Ardealului, *Liturghierul lui Macarie. O jumătate de mileniu de la tipărirea Sfintei Liturghii* // Transilvania, 2008, nr. 2, p. 3. Ana Grama, *Cartea veche românească în contextul Colecțiilor speciale. Un episod sibian în pregătirea Bibliografiei Românești Vechi* // Transilvania, 2008, nr. 1, p. 3-5. Maria Fota, Vasilică Ciorogar, *Liturghierul lui Macarie. Lucrări de restaurare* // Transilvania, 2008, nr. 2, p. 6-7.

⁷⁸ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 253-254, № 9.

- Exemplar identificat în 1980 în biserica Sfintei Treimi din orașul bulgar Ruse⁷⁹. Conține o însemnare din 1654 făcută de Gherasim de la Hilandar, care în anii 1658-1672 a fost episcop de Târnovo, iar în 1673-1674 – Patriarh de Constantinopol. De Gherasim au fost copiate de mână 32 file care sunt legate în carte⁸⁰.

MOSCOVA (Rusia), Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta „V.I.Lenin”, Российская Государственная Библиотека), 2 ex.⁸¹

- **Ex. 1, cota РГБ, nr. 3021**, 230 x 150 mm, f. [1-51], [53-123], [126-127].

Varianta I. Exemplar după restaurare în copertă nouă. Pe versoul primei coperte lipit exlibris-ul „Московского Публичного и Румянцевского музеев № 25”. Volumul provine din colecția istoricului bibliofil P.I. Sevastianov (1811-1869), care a călătorit de mai multe ori prin țările slavilor de sud. Inclus în circuitul științific în 1958, când exemplarul a fost prezentat la expoziția cărților chirilice tipărite, închinat celor 375 de ani de la moartea primului tipograf rus Ivan Feodorov, care a avut lor la Moscova la Biblioteca de Stat a URSS. În 1959 cartea a fost laconic menționată în cuprinsul expoziției alcătuit de A.S. Zernova (1883-1964), în care nu era indicat nici proveniența, nici cota exemplarului⁸². Inclus în circuitul științific în 1964 de E.L. Nemirovskij⁸³.

- **Ex. 2, cota РГБ, nr. 4452**, 215 x 155 mm, f.[1-128].

Exemplar complet, *Varianta II.* Copertă nouă la restaurare. Pe câmpul de jos a celei de-a [5] file notat cuvântul „Бистрица”, care arată că odinioară aparținuse mănăstirii românești Bistrița din Valahia. Ulterior, a ajuns în colecția lui G.M. Preanișnikov, negustor rus din localitatea Gorodnea din gubernia Nijnij Novgorod. Inclus în circuitul științific în 1964 de E.L. Nemirovskij⁸⁴.

MOSCOVA (Rusia), Muzeul Istoric de Stat (Государственный Исторический Музей) 2 ex.⁸⁵

⁷⁹ П. Стефанов, *Екземпляр от първата българска печатна книга* // АБВ, София, 20 Мая, № 21 (73), с. 6. Apud. *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 138.

⁸⁰ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 138.

⁸¹ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. IV, București, 2012, p. 228, nr.669. S-a strecurat o eroare, aceleași două exemplare sunt arătate în colecția din Moscova la Ministerul Afacerilor Externe. Arhiva Politicii Externe a Rusiei (Министерство Инностранных Дел, Архив Внешней Политики России) (*Ibidem*, p. 191, nr. 372).

⁸² *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 137-138. Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с. 99-100.

⁸³ *Ibidem*, p.100.

⁸⁴ *Ibidem*, p.100.

⁸⁵ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. IV, București, 2012, p. 176, nr. 243.

- **Ex. 1, cota Меньш[их] 1422**, 215 x 153 mm, incomplet, lipsă fila [1] nn. din primul caiet, f. [8] din caietul 4 și caietul 7. Coperta în lemn învelit în piele secolul XVI, cu ornament presat, cu închietori pierdute. Exemplarul conține *Varianta I*⁸⁶. A fost pus în circuitul științific în 1896 de A. I. Iațimirskij⁸⁷, când de o anumită vreme intrase în biblioteca de manuscrise și cărți vechi a colecționarului moscovit P.I. Șciukin (1857-1912), fiind adus de la preotul Teofan Ghenețki din satul Vorniceni, jud. Chișinău, Basarabia⁸⁸. Din 1905 împreună cu toată colecția lui P.I. Șciukin a intrat în posesia Muzeului Istoric din Moscova, unde se păstrează în fondul de carte veche, colecția „Menșih”, formată din colecții mici ale mai multor posesori ruși de odinioară (E.V. Barsov, A.P. Barakin, A.N. Golițin, A.S. Suvorin, S.A. Urusov, între care și P.I. Șciukin).

Pe coperta exemplarului sunt lipite etichete de hârtie cu inscripțiile: „VII № 5 Служебникъ печатанный в 7016-ом году” și „Щу.747”. Pe partea inferioară a copertei sunt făcute însemnările „Contens 126 fol. 1898” și „Листовъ 126; л. 5 повторен 2 раза, В.Щепк[инъ] 8 декабря 1912”, notă făcută de V.Щепкин (1863-1920) istoric, paleograf și custode la Muzeul Istoric din Moscova. La sfârșitul exemplarului e adăugată o filă cu fraza „Благообрази Юсифъ съ древа съними прѣчистое тѣло твое”, pe o altă filă lipită întâlnim o însemnare posesorală „Пахомни еромонахъ ЗРЧД [7194=1686]”⁸⁹.

- **Ex. 2, cota Меньш[их] 1423**, incomplet, copertă în piele din secolul XVI, lipsește primul caiet nenumărat de 4 file, în rest exemplarul este bine conservat, conține *Varianta II*⁹⁰. Particularitatea exemplarului constă în aceea că la filele 45, 46v, 51 și 52 v lipsește tiparul roșu, iar filele 35 și 36 se pare au fost luate din alt exemplar căci sunt de dimensiuni mai mici decât celelalte. Pe cotor lipite etichete de hârtie indicând cotele: „Щу.744” și „М 1423 Щук”, care arată proveniența din colecția aceluiași P.I. Șciukin. Pe coperta inferioară aflăm nota în limba rusă: „122 листа. В.Щепк[инъ] 8 декабря 1912”. Tot aici este desenată litera „Г” urmată de o criptogramă care începe cu literele “ЗКЗ”. Precum admite E. Nemirovskij, acestea ar însemna anul 7027=1519, dar îl citește eronat 1629⁹¹. Inclus în circuitul științific în 1968 de E.L. Nemirovskij⁹².

⁸⁶ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 172.

⁸⁷ А. Яцимирский, *Первый печатный славянский Служебник* // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, Спб., 1896, т. 1, кн. 4, с. 792-797.

⁸⁸ Maria Danilov, *About Macarie's Lithurghier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about)* // Travaux de Symposium International Le Livre, la Roumanie, L'Europe, troisième édition, 20 a 24 Septembre 2010, tom I, Editeur Bibliotheque de Bucarest, 2011, p. 67-73.

⁸⁹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 135, 139.

⁹⁰ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 172.

⁹¹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 138.

⁹² *Ibidem*.

BUDAPESTA (Ungaria), *Biblioteca Muzeului Național Maghiar* (Magyar Nemzeti Múzeum), 1 ex.⁹³

- **Ex.** provenit din colecția bibliologului român de origine bănățeană, dr. Iuliu Todorescu (Teodorescu) stabilit la Budapesta⁹⁴.

BERLDRAD (Serbia), *Biblioteca Națională a Serbiei* (Narodna Biblioteka Srbije)⁹⁵, 3 ex.

- **Primul exemplar, cota 80**, provine din colecția anticarului Stepan Vercovici care în primăvara anului 1877 l-a transmis, împreună cu alte cărți manuscrise și vechi tipărituri Bibliotecii Naționale din Belgrad, în datele de arhivă ale acestei instituții fiind înregistrat la cota 13/6p 41⁹⁶. Descriș pentru prima dată în 1878 de filologul sârb Stojan Novakovič⁹⁷, ulterior acesta l-a retipărit integral. Mai târziu, fondurile Bibliotecii Naționale din Belgrad se completează cu un al **doilea exemplar, cota 152** al ediției târgoviștene. Ambele exemplare, în 1903 erau incluse (ce-i drept cu anul de ediție greșit 1507), în catalogul alcătuit de L. Stojanovič⁹⁸. Probabil, în Biblioteca Națională din Belgrad a mai existat un al **treilea exemplar** al *Liturghierului*, deoarece în 1902 L. Stojanovič face o timitere la un exemplar din aceeași bibliotecă dar la cota 111⁹⁹. Toate trei exemplare în aprilie 1941 au ars în timpul bombardamentului¹⁰⁰.

KRATOVO (Macedonia de Nord), *colecția Gheorghe Onimahlenț*, dascăl din partea locului, identificat de etnograful bulgar Efrem Caranov în 1891, din care a retipărit integral Epilogul ediției valahe din 1508¹⁰¹. Destinul acestui exemplar rămâne necunoscut¹⁰².

⁹³ Iuliu Todorescu – un bibliofil român din Budapesta // Almanah. Publicație a Societății culturale a românilor din Budapesta, Red. Ana Borbély, Budapesta, 1995, p. 54-58.

⁹⁴ Virgil Molin, *Mențiuni bibliografice – încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un exemplar din Evangheliarul macarian (1512)* // BOR, LXXVII, 1959, nr. 2, p. 231-237. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138.

⁹⁵ P. Atanasov, *Prinos kām bālgari-rumānskite kulturni otnošenija prez XV i XVI v.*, p. 110. Cādea Virgil, *Mārturii romānești peste hotare. Micā enciclopedie*, vol. II, București, 1998, p. 258, nr. 205.

⁹⁶ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 134.

⁹⁷ St. Novakovič, *Vlaško-bulgarski Liturgijar od god 1507, u bibliografij do sad nepoznat* // Starine, 11, Belgrad, 1879, p. 207-208.

⁹⁸ Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1903. Кн. 4: Рукописи и старее штампане књиге. XV, с. 408. Љ. Стојановић, *Фототипско издање*, Београд, 1982.

⁹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. Београд, Ср. Карловци, 1902, Књ. 1, с. 124, № 398. Љ. Стојановић, *Фототипско издање*, Београд, 1982.

¹⁰⁰ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 134-135, 139.

¹⁰¹ Е. Каранов, *Материали по етнографията на някой местности в северна Македония, който са смежни на България и Сърбия* // Сборник на народни умотворения, наука и книжнина, София, 1891, кн. 1, с. 289.

¹⁰² *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с.135.

Exemplare nesigure:

București (România), Biblioteca Națională a României, 1 ex.?

- Se admite prezența încă a unui exemplar, la cota: R XVIII, [128] f., cu exlibrisul "Biblioteca I.I.C. Brătianu" pe versoul copertei superioare. Primele file este o însemnare popesorală indescifrabilă. La mijlocul cărții câteva filele sunt legate greșit, după cum urmează f. 86, 88, 87, 90, 89, 91¹⁰³. Deși nu am reușit să cercetăm *de visu* exemplarul (exemplarele) din această bibliotecă, în urma verificărilor suplimentare după Catalogul electronic de pe Internet, am stabilit că instituția în cauză posedă doar un singur exemplar.

Mănăstirea Bistrița (România), 1 ex.¹⁰⁴ ?

Pskov (Rusia), Muzeul-rezervație de Stat din Pskov (Псковский Государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповед), 1 ex. ?

- Un exemplar fusese atestat într-un Catalog¹⁰⁵ al acestei instituții alcătuit în a doua jumătate a anilor 20 ai secolului al XX-lea. Nu se cunoaște proveniența, dar a putut nimeri în colecția muzeală, fie încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, fie după 1918 când aici au fost adunate mai multe colecții personale și instituționale de carte veche din gubernia Pskov. Nu se cunoaște astăzi depozitul de păstrare. Se admite că s-ar fi pierdut sau nimic, de rând cu alte materiale muzeale, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial sau a fost sustras de rând cu alte rarități muzeale și bibliofile de naști¹⁰⁶.

Reproduceri:

1. *Liturghierul lui Macarie 1508*. Studiu de P.P. Panaitescu. Indice de Angela și Alexandru Duțu, București, Ed. Academiei Române, 1961, LXXV+274 p. (ediție fototipică în culori a întregii tipărituri de la 1508 (*varianta I*) din Biblioteca Academiei Române și în anexă – *varianta II-a*).

2. *Liturghierul lui Macarie 1508/2008*. Studii introductive și traducere / Arhiepiscopia Târgoviștei și Biblioteca Academiei Române. În 2 volume. [Târgoviște, 2008].

Vol. I: *Cuvând înainte* de Nifon, Arhiepiscopul și Mitropolitul Târgoviștei, p. 5-15; *Liturghierul lui Macarie 1508*, traducere din limba slavonă de prof. univ., dr. Alexandru I. Stan, p. 18-164; Studii: Gh. Mihăilă, *Epilogurile*

¹⁰³ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.135., с. 38-139.

¹⁰⁴ Informații nepconfirmate de surse românești. Е.Л. Немировский, *Славянские иконнабулы и палеотипы кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза* // Советское славяноведение, Москва, 1968, №1, с.22. La 1861 Al. Odobescu identifica la mănăstirea Bistrița prezența a 2 exemplare ale Evangheliei din 1512 (Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România)* // Revista română de istorie a cărții, București, An. V, 2008, nr. 5, p. 28).

¹⁰⁵ *Краткое описание старинных книг [XVI-XVIII вв.] Псковский историко-археологического музея*. Состав. А.К. Янсон, А.С. Ляпустин, Псков, [1925-1930].

¹⁰⁶ Н. Осипова, *Введение* // Каталог книг кирилловской печати XVI-XVII веков Псковского музея-заповедника, Псков, 1985, с. 5-6.

celor trei cărți tipărite de ierom. Macarie (1508-1512), p. 175-186; Dan Horia Mazilu, *Literatură română de expresie slavă*, p. 187-204; Marian Vâlcu, *Liturghierul lui Macarie – 1508. Prima carte tipărită în Țările Române*, p. 205-250.

Vol. II: *Liturghierul lui Macarie 1508*. Facsimil, [reprodus după Ex. 001 din BAR], [Târgoviște, 2008], 128 f. nenumotate.

3. *Liturghierul lui Macarie 1508/2008*. Ediție jubiliară de colecție [copie Ex. 001 din BAR]. /Arhiepiscopia Târgoviștei și Biblioteca Academiei Române. *Cuvânt înainte* de Nifon, Arhiepiscop și Mitropolit de Târgoviște, [Târgoviște, 2008], XIX+128 f. nenumotate.

4. *Служебник из Тырговиште 1508 года* (репринт) – 2012.pdf. Variantă electronică efectuată în 2002 în cadrul programului UNESCO „Память мира” (Memoria omenirii). Editura Omsk-Upsala, 262 pagini fotografice, <http://filegiver.com/free-download/sluzhebnik-iz-tyrговishte-1508-goda-reprint-2012.pdf>, accesat 30.05.2014.

5. *Slujebnic*, 1508 facsimil manual, în „Muzeul tiparului și al cărții vechi românești” din Târgoviște¹⁰⁷.

Astfel, pe parcursul secolelor XIX-XX au fost identificate, descrise sau doar menționate în literatura de specialitate 17 exemplare ale *Liturghierului* din 1508, dintre care 4 exemplare (cele trei de la Belgrad și unul de la Pscov) distruse sau pierdute în cel de-al Doilea Război Mondial, celui de la Kratovo i s-a pierdut urma, iar cele de la Biblioteca Națională a României și de la mănăstirea Bistrița mai curând nu există, încât astăzi sunt cunoscute cert 11 exemplare.

Pornind de la faptul că exemplarele păstrate au diferite dimensiuni, putem admite că au fost tipărite câteva tiraje în număr necunoscut.

Judecând după geografia circulației exemplarelor cunoscute ajungem la concluzia că *Liturghierului* din 1508 a circulat în Țările Române și în mediul slav din sudul Dunării. În colecții est-slave au ajuns doar cu începere de la hotarul secolelor XVIII-XIX datorită interesului manifestat de colecționari.

II. Осмогласник (Octoih), 26 august 1510, Mănăstirea Dealu (Târgoviște)¹⁰⁸, în 4°, fără foaie de titlu, 200 f., (30 x 19 cm.). Tipărit de „**СЦЕННИКЪ МАКАРИЕ**” cu aceleași caractere ca și *Liturghierul* din 1508, în domnia lui Ioan Vlad voievod.

Exemplare sigure:

SF. MUNTE ATHOS (Grecia), în *Biblioteca mănăstirii Hilandar*, 1 ex.

¹⁰⁷ Ion Stoica Moreni, *500 de ani de tipar românesc. Octoihul lui Macarie 1510*, <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanesc%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>

¹⁰⁸ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p. 9.

- **Ex. nr. 32**¹⁰⁹, 200 f., 30 x 19 cm., legătură de piele, secolul XVI¹¹⁰. La sfârșitul exemplarului sunt incluse 25 file din *Octoihul pe cinci glasuri* a ediției din Veneția (1537) a lui Bojidar Vucovicil¹¹¹. Pus în circuitul științific în 1875 de Arhimandritul Leonid (Кавелин)¹¹².

Copie fotografică a exemplarului de la mănăstirea Hilandar în BAR la cota II 630846 CRV 2, **Ex. 001**, provine din donația lui Vasile Grecu, bizantinolog român.

CLUJ (România), **Biblioteca Academiei Române**, Filiala Cluj-Napoca, 1 ex.

- **Ex. cota CRV 47**, „unic existent în țară” (România)¹¹³, [198] file (numerotate manual), grupate în 25 caiete, incomplet. Lipsă fila de la început cu gravura celor trei sfinți: Iosif, Teofan și Ioan. Legătură recentă din carton în pânză. După ultimul caiet sunt legate încă 7 file manuscrise în slavonă conținând XI fragmente diferite din cele patru Evanghelii. Exemplar identificat de P.P. Panaitescu în 1939 în Biblioteca fostei Mitropolii Unite din Blaj¹¹⁴ unde a fost adus împreună cu alte codice și tipărituri de la vechea Mitropolie de la Alba Iulia¹¹⁵. Pe mai multe file imprimată ștampila: „Biblioteca Centrală Blaj”¹¹⁶. Nu cunoaștem când și în ce împrejurări a fost trecut exemplarul în biblioteca academică de la Cluj. Inclus în circuitul științific de P.P.Panaitescu în 1939¹¹⁷.

¹⁰⁹ Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 237.

¹¹⁰ архми. Леонард Кавелин, *Славяно-сербския книгохранилища на Афонской Горе // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*, Москва, 1875, кн. I, отд. V, с. 18, № 1. arhim. Leonid Kavelin, *Sloveno-srpska knjižnica na sv. Gori Atonskoj i Monastiru Hilandaru i sv. Pavlu // Glasnik Srpskog Učenog Društva*, 16, 1877, fasc. 44, с. 232. Д. Богдановић, *Каталог ћириловских рукописа манастира Хиландара*. Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд, 1978, с. 282, №. 32. Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, București, 1941, p.40. Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. II, București, 2011, p. 497, nr.1299.

¹¹¹ Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, в Богдановић Д., *Каталог ћириловских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1978, с. 282-283, №. 32.

¹¹² архим. Леонард Кавелин, *Славяно-сербския книгохранилища на Афонской Горе // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*, Москва, 1875, кн. I, отд. V, с. 18, № 1.

¹¹³ *Tezaurul Academiei Române*, Vol. IV: Gabriela Dumitrescu, Manuscrise, documente istorice, arhive și corespondență, carte rară, București, 2013, p. 309.

¹¹⁴ Doru Bădără, [Recenzie]. Arhim. Veniamin Micle. *Octoihul ieromonahului Macarie. 151-2010. Sf. Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2010, 120 p.* // Revista română de istorie a cărții, București, 2010, nr. 7, p. 73.

¹¹⁵ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 241.

¹¹⁶ Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române*, Filiala Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 2001, p. 19.

¹¹⁷ P.P.Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească // Biserica Ortodoxă Rom*, București, 54, p. 525-550.

Exemplare nesigure:

Un exemplar a fost văzut în 1905 de Nicolae Iorga la o expoziție din orașul Sibiu¹¹⁸, dar care nu a mai fost menționat ulterior, ceea ce l-a determinat pe E. Nemirovskij să considere că ar fi fost vorba de același exemplar păstrat pe atunci la Blaj¹¹⁹.

Reproduceri:

1. *Octoiul lui Macarie 1510/2010*. Ediție jubiliară./ Arhiepiscopia Târgoviștei, Academia Română, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca. În 2 volume. [Târgoviște, 2009].

Vol. I, Studii: *Cuvânt înainte* de Nifon, Arhiepiscopul și Mitropolitul Târgoviștei, p.7-12; Gh. Mihăilă, *Structura Octoiului ieromonahului Macarie (1510)*, p. 13-21; Răzvan Theodorescu, *Civilizația Țării Românești la 1500*, p. 25- 32; Dan Horia Mazilu, *Isihasmul. Rugăciunea și cartea*, p. 33-60; Dan Zamfirescu, *Octoiul lui Macarie și înfruntarea civilizațiilor la Dunărea de Jos*, p. 61-86; Marian Vâlcu, *Cartea și perioada Octoiului. Semnificația teologică și importanța lor pentru viața liturgică a bisericii*, p. 87-98; Lajos Demeny, Lidia A Demeny, *Tiparnița chirilică macariană din Țara Românească*, p. 99-114; P.P. Panaitescu, *Octoiul lui Macarie 1510 și originile tipografiei în Țara Românească*, p. 115-138.

Vol. II. *Octoiul lui Macarie 1510*. Facsimil [reprodus după Ex. CRV 47 din Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, CRV 47, 198 f.].

2. arhim. Micle Veniamin, *Octoiul ieromonahului Macarie 1510-2010*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2010, 120 p.

3. *Octoih 1510*, facsimil manual, în „Muzeul tiparului și al cărții vechi românești” din Târgoviște¹²⁰.

4. Reproducere fotografică, Biblioteca Academiei Române, București. Cota II. 630846 CRV 2. Ex. 001, inv. 8, fragment, 62 de reproduceri fotografice după exemplarul de la mănăstirea Hilandar (Muntele Athos) din donația lui Vasile Grecu¹²¹.

Astfel, actualmente sunt cunoscute doar două exempare ale Octoiului din 1510. Acesta a circulat în mediul românesc și cel sud-slav.

¹¹⁸ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. 13, București, 1906, p. 5-6.

¹¹⁹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 241.

¹²⁰ Ion Stoica Moreni, *500 de ani de tipar românesc. Octoiul lui Macarie 1510*, <http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanesc%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>

¹²¹ Se amintește de alte copii ale prof. Stoica Nicolaescu (Agnes Erich, *Circulația tipăriturilor târgoviștene în afara granițelor țării // Curier. Revistă de cultură și bibliologie*. Biblioteca județeană „Ion Heliade Rădulescu”, Dâmbovița, Târgoviște, An. VIII, 2001, nr. 2 (15), p. 6-7).

III. Тетраевангел (Evangheliar slavonesc, Tetraevanghel), 25 iunie 1512, Mănăstirea Dealu (Târgoviște)¹²², hârtie de producție diversă (20 filigrane) italiană, inclusiv venețiană¹²³, în 40¹²⁴, [290] f.¹²⁵ (580 p.), fără foaie de titlu, numerotare pe 37 caiete, (19 x 12 cm.). Tipar negru și roșu. Cuprinde trei frontispicii diferite, dintre care unul simplu reprodus de trei ori; altul mai complicat reprodus de patru ori și cel de al treilea cu stema Țării Românești de patru ori. Tipărit din porunca lui Neagoe Basarab, Mare voievod, intrat în istorie ca „Evangheliarul lui Neagoe”. Semnat de de „*ЦЕННИКОМЪ МАКАРИЕ*”.

Cuprins: Evanghelia după Matei (f.1-80);
Evanghelia după Marcu (f.80v-130v);
Evanghelia după Luca (f.131-211v);
Evanghelia după Ioan (f. 212-272v);
Zicere pe scurt la citirea Evangheliei în fiecare săptămână a anului (f. f. 273-279);

Meseașeslov (f. 279v-288);

Indice la capitolele Evangelice (f.288v-289v);

Postfață (f. 290)

Exemplare sigure:

BUCUREȘTI (România), **Biblioteca Academiei Române**, 2 ex. și 2 copii fotografice.

Cota III 630836 CRV 3

- **Ex. 001:** inv. 9, incomplet, lipsă f. [3-4] din caiet 37 și ultima filă 290. Legătură în piele, restaurat în 1978, când au fost numerotate cu creionul filele. La ff. 1, 24 imprimată ștampila „Biblioteca Centrală București. România”, având pe centru coroana regală.

Însemnări, pe coperta I^v: „*Primiers livres imprimé dans les pays Roumanie. Commencement du XVIème siècle 1508, 1510, 1512 en Valachie*”;

însemnare în limba română pe forzaț: „*Cum să știe că am scrie eu Tudor copilul ot Mă[năi]lește s[fân]tă carte carele am venit anume de la Bistrița și am scris în luna faretuf și ia ce se chiamă april[i]e în 2 zile ale lui faretufte*”;

f. [28]: „*Аз а мънъгилецитилор мънъгитир[е] преот*” (trad. *Az a mănăileștilor mănăstire preot*);

¹²² *Bibliografia românească veche*, 1508-1830, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p.9-21.

¹²³ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Tipărituri românești din sec. al XVI-lea în bibliotecile și muzeele din Moscova și Leningrad* // *Studia Valachica*, Studii și materiale de istorie și istoria culturii, Târgoviște, 1970, p. 143-163 + 39 de ilustrații.

¹²⁴ După E. Nemirovskii in 2° (Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, № 8, с.100).

¹²⁵ *Bibliografia românească veche*. Îmbogățită și actualizată, vol. I (A-C), București, 2004, p. 64, nr. 74. Specialiștii au păreri diferite în privința numărului de file: *289 file* (Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p.172), Volum cu 293 file (Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с.100-102).

f.[33] un început de frază scris cu litere latine „olgaltomatt”, care apare și la începutul altei însemnări probabil în limba maghiară de la f. [126]: „olgaltomatt sfiornlom Kegk mint nexem ... attimi fiornak Ps Fentril Ki...”

[84v]:

„† С[вѣ]т[о]го Ап[остол]а Ев[ан]г[ел]иста Марка тропаръ гла[ва] ꙗ́ (3) Ап[остол]е С[вѣ]т[ы]и м[о]л[итв]и кондакъ гла[ва] ѿ (2) го[спо]д[у] вышнихъ съвѣщъ приемъ вл[а]год[а]тъ д[с]х[овн]а вѣп[и]нскаа племѣн[и]а раздрѣшиаѣ с[и]и Ап[остол]ъ и езыхы оуловивъ Марк овѣсе славне своем ѿ[б]л[а]щ[и]и при пьсаъ с[и]и Б[о]ж[е]ственое проповедавъ Ев[ан]г[ел]іе”

(trad. † *Troparul Sfântului Apostol Marcu, capitolul 3. Condacul rugăciunii Sfântului Apostol capitolul 2. Domnul a primit cu înalta fericirea duhovnicească robia oratorului a desfăcut-o acest Apostol și prinzând Marcu limbile s-a pătruns de măreție în toată slava sa, a purces la propăduirea Sfinței Evanghelii).*

Tot aici mai jos trei însemnări de altă mână scrise în limba română cu litere chirilice: „Adecă eu Tudor Popa”; „Adecă eu Tudor copilul am scris eu pă această sfântă carte”; „Dumnăvo[a]str[ă] cinstițilo[r] [bo]jiari care umblați cu sluj[b]a dijmăritului” cu o semnătură ilizibilă;

f. [133v]: notă rapidă cu caractere latine tăiată la copertare;

f.[134v]: notă rapidă cu caractere latine tăiată la copertare; completare de text;

f. [152v]: „*Gabriel bey Gratia Princeps Transilvania de Transalpins¹²⁶*”; precum și „*Omnia siperdas famornserua*”.

f. [215v]:

„† С[вѣ]т[о]го Ап[остол]а Ев[ан]г[ел]иста Ион[а] в[о]гослова тропаръ гла[ва] ѿ (2) Ап[остол]е Х[ри]ст[ѣ] Б[о]г[ѣ] вѣзлюблене потѣщисе избавити люди безъ отвѣтныи прїимете прїжца иже прїимете напрѣси възлегша его же м[и]л[ост]и Б[о]го има лежѣиіи сѡбакъ взинински разорити просе намъ миръ и векне м[и]л[ост]и † кондакъ гла[ва] ѿ (2); † великіа твоя д[с] (4) вестъ впище кто исповѣсть истачаше во чудеса и лѣше исцѣленіе и м[и]лишъсе ѡдшехъ тако Б[о]гословъ и дрѣг Х[ри]ст[ѣ]въ”

(trad. *Troparul Sfântului Apostol Ioan Teologul, capitolul 2. Dragostea apostolească mângâitoare a lui Hristos Dumnezeuul a ales oameni, primind fără murmur îndemnul care au primit chemare pusă din mila lui Dumnezeu având întins norul ... ni s-a cerut ruina lumii și mare milostenie. † Condac, capitolul 2; † Marile tale 4 vești mult cine va vesti apariția minunilor și alinarea tămăduirii se va milui să meargă ca binecuvântat și prieten lui Hristos);*

pe ultimul forțaț: mici însemnări, probe de semnături și condei.

- Copii fotografice legătură nouă: **Ex. 002**, inv. 10-13, în 4 volume realizată la Wiesbaden în 1968-1969 de un editor din Liechtenstein¹²⁷. **Ex. 003**, inv. 14-16, în 3 volume.

¹²⁶ Nota pare să semnaleze prezența exemplarului în spațiul ardelean. Poate fi unul din principii Transilvaniei: Gabriel Báthory (1608-1613) sau Gabriel Bethlen (1613-1629).

- **Ex. 004**, inv. 17, fragment, f. [2], c.5; f. [3], c. 37.

BUCUREȘTI (România), *Muzeul Național de Istorie a României*, 1 ex.

- **Cota 101822**, paginație recentă [1-288v] file + câte două file albe la începutul și la sfârșitul cărții. Exemplar în stare bună, incomplet, lipsesc f. [289-290], fără însemnări, restaurat, coperta relativ târzie, după secolul al XVIII-lea¹²⁸, legată în catifea vișinie, ornamentată cu o cruce mare în centru și plăcuțe de aur pe cele patru colțuri cu chipurile evangheliștilor¹²⁹. Inițial a aparținut mănăstirii Bistrița¹³⁰. La 1903 era în colecția Muzeului Național de Antichități¹³¹, colecțiile căruia la 1970 au trecut în posesia Muzeului Național de Istorie a României¹³².

BUCUREȘTI (România), *Muzeul Național de Artă a României*, 1 ex.

- **Exemplar** de lux, (28 x 20 cm), tipărit special pentru Neagoe Basarab domnul Țării Românești¹³³. Exemplar cu aceiași dispozițiune a foilor și a caietelor, tipărit în același mod, însă pe pergament și cu pagina puțin mai mare. Frontispiciile decorative și inițialele mari sunt colorate cu mâna în aur, carmin, albastru și verde peste cerneala tipografică sau în interstițiile lăsate în alb în desaturile împletite; cuvintele tipărite cu roșu sunt retușate cu mâna, așa încât în multe părți Evangheliarul are aspectul unui manuscris¹³⁴. Deși inițial urma să-l dețină Neagoie Basarab, a ajuns la mănăstirea Bistrița¹³⁵. La 1903 se păstra în colecția Muzeului Național de Antichități¹³⁶ de unde a trecut, la o dată necunoscută (probabil 1970), la Muzeul Național de Artă a României.

¹²⁷ Gh. Mihăilă, *Epilogurile celor trei cărți tipărite de ieromonahul Macarie (1508-1512) // Liturghierul lui Macarie 1508/2008*. Studii introductive și traducere, Târgoviște, 2008, p. 185, nota 1. Se pare a fost realizată această fotocopie după un exemplar păstrat la Wiesbaden.

¹²⁸ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Dușu, [București, 1961], p. XXVII.

¹²⁹ Aducem și pe această cale mulțumiri domnilor Ernest Oberländer-Târnoveanu, director al Muzeului Național de Istorie a României și Ginel Lazăr, cercetător științific la același Muzeu, care ne-au pus la dispoziție varianta electronică a exemplarului.

¹³⁰ Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România) // Revista română de istorie a cărții, București, An. V, 2008, nr. 5, p. 30.*

¹³¹ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p.21.

¹³² Florin Georgescu, *Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste România // Muzeul Național, vol. 1, București, 1974, p. 4.*

¹³³ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p.20.

¹³⁴ *Ibidem*, p.20. *Tezaurul Academiei Române*, Vol. IV: Gabriela Dumitrescu, Manuscrise, documente istorice, arhive și corespondență, carte rară, București, 2013, 308.

¹³⁵ Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România) // Revista română de istorie a cărții, București, An. V, 2008, nr. 5, p. 28.*

¹³⁶ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tom. I, 1508-1716, București, 1903, p.21.

SANKT-PETERSBURG (Rusia), *Biblioteca Națională a Rusiei* (fosta Bibliotecă Publică „M.E.Saltâkov-Șcedrin”, azi Российская Национальная Библиотека), 2 ex.

- **Ex. 1, cota I.1.7^a**, [288] f., incomplet, lipsă f. [23], [28], posibil o filă albă. Coperta de lemn îmbrăcată în piele cu imprimări în secolele XVI-XVII. Exemplar cu început de dezintegrare a primelor file, deteriorat de umezeală. Păstrat în Secția *Cărți rare*¹³⁷, cercetat *de visu*. La fiecare început de Evanghelie la filele [83^v], [133^v], [214^v], aflăm plasate câte o rugăciune introductivă manuscrisă, datate cu secolul al XVI-lea¹³⁸.

Însemnări: la fila [272^v] aflăm o notă de donație, pe care cercetătorii ruși au publicat-o cu erori de lectură¹³⁹, din care cauză o reluăm cu precizările de rigoare. Însemnarea constituie o dovadă convingătoare că această tipăritură a lui Macarie a circulat de timpuriu în Țara Moldovei. Pe lângă aceasta din conținutul însemnării aflăm date despre un dregător moldovean mai puțin cunoscut, Mogâldea clucer, din secolul al XVI-lea:

„† Сии Т[е](т)р[а]е(в)[ан]ге(л) да(дє) па(н) Мог[ы]льда ка[ю](ч)ны(к) въ мона[с]ти(р) Неаме(ц)кон и въ за д(с)шен свои(х) родѣтели, и въ за д(с)шен свои съжителеници, про(з)вѣнна Феѡ(д)о(с)ѣа и чад Ихнат. Въ л[ѣ]тѣхъ ×ѣѣ (7060)”
luna și ziua tăiate la copertare (*trad.* Acest Tetraevanghel a dat pan Mogâldea cliucinic în mănăstirea Neamț și pentru sufletul părinților săi, și pentru sufletul soției sale numită Theodosia și copilul Ihnat, în anul 7060 (1551 / 1552).

După cum reiese din această însemnare, „pan Mogâldea” în rang de „cliucinic” pe la 1551/1552, când dăruia împreună cu ai săi această tipăritură mănăstirii Neamț, probabil către sfârșitul domniei lui Ștefan Rareș, parcursese o anumită ascensiune sub rareșești și se pare participă în octombrie 1551 în oastea moldovenească de partea turcilor în campania militară în Transilvania, acțiune menționată la 5 mai 1554 când i se confirmau prin carte domnească niște țigani dobândiți „la oaste în Țara Ungurească”¹⁴⁰. Acesta își continuă activitatea în domnia lui Alexandru Lăpușeanu, fiind atestat cu numele **Ioan** Mogâldea în rang de „visternic și cămăraș” la 22 iunie 1553 făcând parte din numeroasa suită a lui Alexandru Lăpușeanu când domnul Moldovei semna la Hârlău¹⁴¹ jurământul de credință față de Sigismund August regele Poloniei și la 5 mai 1554 în rang de visternic¹⁴², pe când se pricopsea cu importante proprietăți¹⁴³. Evident era un

¹³⁷ *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1688) для южных славян и румын. Каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, Ленинград, 1979, № 42, с.101-104.*

¹³⁸ *Ibidem*, p. 104.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 104.

¹⁴⁰ *Documenta Romania Historica* (În continuare: *DRH*). A. Vol. VI (1546-1570), întocmit de I. Caproșu, București, 2008, nr. 151, p. 265-271.

¹⁴¹ *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*. Ed. de Ion Eremia, Chișinău, CEP USM, 2013, p. 292-299.

¹⁴² *DRH*. A, vol. VI, nr. 151, p. 265-271.

¹⁴³ *Ibidem*.

dregător din eșalonul al doilea sau al treilea¹⁴⁴, căci în aceleași documente citate, apar în Sfatul domnesc ca mare vistiernic Dănilă Mosu și un oarecare pan Ion. Nu se cunoaște cât s-a menținut „pan Mogâldea” în aceste structuri, dar se pare că nu a mai reușit să avanseze, căci la 16 aprilie 1560¹⁴⁵ și 14 aprilie 1569 este atestat ca „biv vistiernic”¹⁴⁶.

Revenind la *Evanghelia* dăruită de Mogâldea mănăstirii Neamț vom arăta că pe a doua copertă, pe interior aflăm o altă însemnare, pe care cineva cu mai multă vreme în urmă, a încercat să o șteargă. Înzestrați cu un aparat special, pus la dispoziția noastră de colaboratorii secției unde se păstrează exemplarul, am reușit să descifrăm o altă însemnare, de astă dată inedită:

„Смерен(и)ын многогрѣшни іе(р)мона(х) Лазарь отъ свители Паміцкомѣ, постр[и]женецъ ученикъ еп[и]с(с)копа Пахомиа Рома(н)скаго гра(д)[а], въ [дни] благочестиваго Млха(і) Ракви(ц) воеводъ въ третомъ го(с)пода(р)ств(е)”

(*trad.* Smeritul și mult păcătosul ieromonah Lazăr de la mănăstirea Neamț, tuns [în monahism], ucenic al episcopului Pahomie din orașul Roman, în zilele binecinstitorului Mihai Racoviță voievod în a treia domnie 1715-1726).

Pusă laolaltă cu alte informații din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, se profilează unele realități din istoria mănăstirii Neamț și sălășluitoii ei, inclusiv o microbiografie a acestui ieromonah Lazăr. Astfel, din această însemnare constatăm că el a fost „ucenicul”, adică a învățat carte la Pahomie (n. 1664/1674 - †1724), călugărit la Neamț (1697) unde a ajuns și stareț (1702-1704) și episcop de Roman (1707 - 1714)¹⁴⁷, pe când l-a tuns în monahism pe Lazăr la aceiași mănăstire Neamț. Din altă însemnare, de astă dată de pe un exemplar al „Cărții românești de învățătură” Iași, 1643¹⁴⁸, aflăm alte informații privind activitatea aceluiași ieromonah Lazăr, care pe la 1725 ajuns la Kiev cu scopul de a aduce „rămășițele răposatului Pahomie”, fost episcop de Roman, care în 1724 era în pribegie la Lavra Pecerska din Kiev, unde a și murit, fiind înmormântat în paraclisul Sf. Ștefan. Cu această ocazie călugărul de la Neamț procură exemplarul acestei din urmă cărți „din cămara Pecerskii, din carele se vând cărțile la Podolia”¹⁴⁹. Pe o altă carte, fiind vorba de un *Triod rusesc*, pe care îl procura cu „ai săi drepti bani” pe la 1731/1732, probabil, pentru aceiași mănăstire Neamț, aflăm și numele părinților ieromonahului: Chiriță și Antimia¹⁵⁰. Pe la 1739/1740 Lazăr sălășluiește în schitul Pașcani¹⁵¹, ca pe la 1742/1743, precum reiese

¹⁴⁴ Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, Iași, 1994, p. 136.

¹⁴⁵ *DRH. A*, vol. VI, nr. 280, p. 503.

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr. 383, p.629.

¹⁴⁷ diacon Ioan Ivan, preot Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 121-122.

¹⁴⁸ *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Ca-proșu și Elena Chiaburu, vol. I (1429-1750), Iași, p.434.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p.454.

¹⁵¹ *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Ca-proșu și Elena Chiaburu, vol. I (1429-1750), Iași, p.490.

dintr-o altă însemnare a sa de pe o „Leastviță” manuscrisă, fusese un timp și egumen la mănăstirea Neamț¹⁵².

Exemplarul a fost procurat de S.I Litov în 1858 în urma unei vizite în țările române, pentru Biblioteca Imperială din Sankt-Petersburg și descrisă într-o dare de seamă tipărită în anul următor¹⁵³.

- **Ex. 2, cota I.1.7⁶**, fragment, 8 file [253-259, 289] din Evanghelia după Ioan și o filă din postfață. Provine din colecția lui Porfirii Uspenskii¹⁵⁴. Pe f. [289v] însemnare din secolele XVI-XVII: „Сие Евангелие Млихила иеромонаха” (*trad.* Această Evanghelie este a ieromonahului Mihail). Pe coperta de hârtie aflăm o notă din secolul XIX: „Из библиотеки м[онастыря] Св[ятого] Павла на Афоне”¹⁵⁵ (*trad.* Din biblioteca mănăstirii Sf. Pavel de la Athos). Fiind parte din exemplarul **Sf. MUNTELE ATHOS** (Grecia), **Mănăstirea Sf. Pavel**, descris mai jos.

MOSCOVA (Rusia), **Biblioteca de Stat a Rusiei** (fosta „V.I.Lenin”, azi Российская Государственная Библиотека) 4 ex.¹⁵⁶:

- **Ex. 1, cota РГБ, nr. 1219**, 262 x 185 mm, f. [2-291] (Fondul Rumjanțev, nr. 2209) în stare foarte bună. Coperta de lemn îmbrăcată în catifea verde, restaurată în 1996 de G. Akișina¹⁵⁷. S-au păstrat încheieturile de argint. Pe coperta din față, la mijloc, se află o gravură în metal reprezentând răstignirea și o inscripție, care numai în parte poate fi descifrată. La colțuri sunt patru gravuri în metal reprezentându-i pe cei patru evangheliști¹⁵⁸. Lipsesc doar filele albe de la începutul și sfârșitul cărții. Pe versoul copertei de află însemnarea: „[Primit] de la [P.] Prușinski la 11 decembrie anul 1843 sub nr. 23”. Ex librisul: „Московского Публичнаго и Румянцевскаго музеев № 2209”. Pe o filă separată se află însemnarea făcută de A.E. Viktorov: „Dăruit de directorul Muzeului, V.A. Dașkov”; pe exemplar se mai află și altă însemnare din secolul al XIX-lea: „Сия книга принадлежит Волынской

¹⁵² *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Ca-proșu și Elena Chiaburu, vol. I (1429-1750), Iași, p. 504.

¹⁵³ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.440. O descriere mai detaliată vezi: В.И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1686) для южных славян и румын из собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, 1979, с. 101-104.

¹⁵⁴ *Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1883 год*, СПб., 1885, с. 187.

¹⁵⁵ В.И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1688) для южных славян и румын. Каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, 1979, № 42, с.101-104.

¹⁵⁶ Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. IV, București, 2012, p. 228. În Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta V.I.Lenin) sunt arătate 3 exemplare.

¹⁵⁷ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Немировский Е.Л., Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.468.

¹⁵⁸ Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с. 46-47.

губернии Дубенского уезда местечка Олыни Свято-Стритенской церкви и дана мною настоятелем сей церкви и протоиереем Иосифом Шанковским под росписку за №8 господина чиновника генерал-губернатора господина Петра Прушинского” (*trad.* Această carte aparține bisericii Sfântei Întâmpinări a Domnului din satul Olâni, uездul Dubensk, gubernia Volâniei și a fost predat de mine pastorul acestei biserici protoiereu Iosif Șankovski sub semnătură și număr domnului cinovnic general-gubernator Petr Prușinski).

Exemplarul se afla prin 1876-1878 în posesia unui creștin de rit vechi rus („раскольник”) din Odesa, care era gata să-l vândă pe un preț bun. Această ofertă a fost interceptată de A.E. Viktorov, reprezentantul Muzeelor Public și Rumeanțev din Moscova (azi Biblioteca de Stat a Rusiei). Întrucât muzeele arătate își doreau foarte mult să aibă în colecțiile lor un exemplar al *Evangheliarului* (Târgoviște, 1512), dar neavând suma cerută, cartea a fost totuși procurată dar cu cheltuiala lui V.A. Dașkov, directorul acestor instituții. Pe coperta din spate figurează însemnarea lui A.E. Viktorov: „Anul 1878, intrat sub nr. 2209”¹⁵⁹.

Exemplarul a fost inclus pentru prima dată în circuitul științific în 1879 de A.E.Viktorov¹⁶⁰, care a apreciat foarte înalt calitatea tiparului târgoviștean și a exemplarului în cauză: „Exemplarul este perfect complet, curat și foarte bine păstrat, în copertă veche acoperită cu catifea, împodobită cu ferecătură de argint înfățișând o răstignire și chipurile celor 4 evangheliști”. Considerând că Macarie, tipograful târgoviștean este una și aceeași persoană cu Macarie din Cetinje, Viktorov mai arată entuziasmat: „Această Evanghelie este considerată pe bună dreptate cea mai elegantă dintre toate edițiile slave și ungrovlaha în ceea ce ține de corpul de litere, ornamente și acuratețea imprimării”¹⁶¹.

¹⁵⁹ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 175. Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с.100-102.

¹⁶⁰ А.Е. Викторов, *Приращения Московского Публичного и Румянцевского музеев // Голос*, СПб., 1879, 5 (17) февраля, № 36, с. 5.

¹⁶¹ *Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1876-1878 гг.*, с. 106. Citat după: Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с. 47. Dealtfel, E. Nemirovskij consideră că acest exemplar procurat de V.A. Dașkov de la un „расколник” este unul și același cu exemplarul aflat în posesia colecționarului odesit A.I. Tihoțkij, după moartea căruia biblioteca sa a fost vândută Universității Novorosiei din Odesa. Cu toate acestea, ulterior în posesia bibliotecii universitare nu a fost identificat un exemplar al *Evangheliarului* din 1512. Ceea l-a și făcut pe E. Nemirovskij, probabil, să considere că anume acest exemplar a ajuns în posesia muzeelor din Moscova mai sus arătate. În ceea ce ne privește, considerăm că mai curând este vorba de 2 exemplare diferite ale *Evangheliei* din 1512, dintre care unul a ajuns în colecția Moscovită, iar celui de-al doilea i s-a pierdut urma. Dealtfel, nu este exclus faptul că aceste 2 exemplare au ajuns în mâinile colecționarilor din Odesa din mediul basarabean, unde aceștia își îndeșise pașii după 1812, în căutarea unor rarități manuscrise și tipărite.

- **Ex. 2, cota РГБ, nr. 1220**, 270 x 190 mm, f. [7-11, 14-214, 216-270, 273-290] (Fondul Academiei Teologice din Moscova), exemplar incomplet, pierdute 10 f. Copertă originală de lemn îmbrăcată în piele, restaurată. Lipsesc filele albe de la început și sfârșit, primele 6 file de la început din primul caiet, filele [6] și [7] din caietul 2, caietul 34, fila [1] din caietul 35. Epilogul s-a păstrat integral. Pe fila [8] din caietul 17 se află însemnarea în slavonă din timpul lui Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei¹⁶²:

„Сиа книга на има Третовангел кѣпил раб вожин Лефтери съ подрѣжиа ег[о] Шефана и кѣпил ѿ село Говьргац [?] и дал ѣ [7] талер добри и кода вѣдет емѣ за грехъ их и за грѣхи Шефана жена ег[о] и за чѣди его и за грѣхи родители его и дал въ црьков ѣ село Магкѣвс иде же ес[ть] храм архангела Михаила и Гавриила и прочим бесплѣтних сил. И кѣпил въ дни Гисѣргіе Шефан воевода въ лѣт[о] 7182 месица м[а]р[т]а в[ъ] 2 дни”

(trad. Această carte ce se numește Tetraevanghel a cumpărat-o robul lui Dumnezeu Lefter cu soția sa Ștefana, și a cumpărat-o de la satul Ciobârțiu și a dat 7 taleri buni ca să fie pentru păcatele lui și pentru păcatele soției sale Ștefana și a familiei lui, pentru păcatele lui și a părinților lui și a dat-o bisericii din satul Mălcăuți, care este hramul Arhanghelilor Mihail și Gavriil și a cumpărat-o în zilele lui Gheorghe Ștefan voievod în anul 7165 [=1657], luna lui marți, ziua a 2-a”¹⁶³). După aceasta însemnare urmează alta – în limba română: „Cându au ertat Dumnădzău pre Ștefana, femeia lui Lefter, au fost văleat 7165 [=1657], mesia februar, 26 dni. Eu popa Vasilie am scris”. În altă parte, o însemnare în limba română: „În zilele lui Dumitrașco voievod. Cându au ertat Dumnădzău pre Chiliena femeie lui Vosilie vătavoloi, au fost voleat 7182 [= 1674], în lona lui mai, 5 dnă, și au ertat Dumnădzău pre socru-seu, pre Lefter și feciorul lui Lefter, pre Gheorghită și femeie lui Gheorghită în săptămâna staorilor flori (sic!) în postul cel mare, să să știi. Văleat 7182 [=1674]”. Însemnările arată că exemplarul a circulat inițial în Moldova încă pe la mijlocul secolului al XVII-lea. Nu se știe cum a ajuns exemplarul în Rusia. Inițial se păstra în Biblioteca tipografiei Sinodale din Moscova, despre cea ce vorbește și însemnarea de la f. 7-17: „Московской Синодальной типографской библиотеки” cu nr. 1, unde a fost identificat și descris de I. Dobrovskij în 1793. În știința rusă a fost inclus pentru prima dată în circuitul științific în 1813 de V.S. Sopikov¹⁶⁴. În secolul al XIX-lea volumul a trecut la Academia Teologică de sub Moscova, la Lavra Sfântului Serghie unde i se imprimă ștampila: „Библиотека Московской Духовной Академии”. Cartea a intrat în Biblioteca „V.I. Lenin” în primii ani de după 1917, odată cu

¹⁶² Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с.103.

¹⁶³ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p.176.

¹⁶⁴ В.И. Сопиков, *Опыт российской библиографии или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славянском и российском языках от начала заведения типографии до 1813 года*, СПб., 1813, часть 1, с. 861, №275.

întreaga colecție de cărți și manuscrise a Academiei Duhovnicești din Moscova¹⁶⁵.

- **Ex. 3, cota РГБ, nr. 1221**, 270 x 250 mm, f.[4-288]¹⁶⁶. (Fond Societatea Imperială de Istorie și Antichități a Rusiei, secția II, nr. 2) incomplet. Coperta restaurată în secolul al XIX-lea, în lemn și catifea verde, cu catarama metalice. Lipsesc câte trei file la începutul și sfârșitul cărții. Epilogul s-a păstrat. La începutul cărții sunt legate 8 file de manuscris, iar la începutul fiecărei Evanghelii, între filele [6] și [7]; [84] și [85]; [134] și [135]; [214] și [215] sunt legate file suplimentare cu miniaturi desenate cu penița reprezentându-i pe evangheliștii Matei, Marcu, Luca și Ioan¹⁶⁷. Pe interiorul copertei din față se află ex librisul: „Императорского Общества истории и древностей российских. Отд. II, № 2.” (*trad.* Societatea imperială de Istorie și Antichități a Rusiei, Secția II, nr. 2”). Cartea a intrat în colecția Bibliotecii „V.I. Lenin” odată cu întregul fond al Societății Imperiale de Istorie și Antichități a Rusiei¹⁶⁸, inclus în circuitul științific de P.M. Stroeov în 1845¹⁶⁹.

- **Ex. 4, cota РГБ, nr. 8235**, 243 x 185 mm, f. [274, 3-6, 2, 7-9, 12, 10, 11, 13-61, 63-214, 240-247, 236-273, 275-290]¹⁷⁰, incomplet. Copertă din scânduri cu piele în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, catarama de arame. Lipsă multe file, dintre care unele completate de mână, celelalte fiind legate fără consecutivitate. Particularitatea exemplarului constă în aceea că lipsește imprimarea în cerneală roșie de la f. [235]. Despre un posesor ne vorbește pecetea de la fila [2]: „Собственное собрание старопечатных и рукописных книг Степана Федоровича Севастьянова” (*trad.* Colecția proprie de cărți vechi tipărite și manuscrise a lui Stepan Feodorovici Sevastianov), din care reiese că exemplarul a aparținut colecționarului rus S.F. Sevastianov la nr. 588. Alt posesor conform ex librisului de pe versoul copertei superioare a fost A.I. Marcușevici (1908-1979). Exemplar cunoscut din 1976 menționat de A.I. Marcușevici, când descria biblioteca sa¹⁷¹. De pe atunci E.L. Nemirovskij o văzuse, dar nu a aflat de unde o avea A.I. Marcușevici¹⁷².

¹⁶⁵ Ludovic Démeny, *Tipăriturile târgoviștene din secolul al XVI-lea în bibliotecile și muzeele din Moscova și Leningrad* // Studia Valachica, 1970, p. 152-153. Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 175-176.

¹⁶⁶ Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с.104-105.

¹⁶⁷ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с.438-439.

¹⁶⁸ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 176.

¹⁶⁹ П.М. Строев, *Библиотека Императорского Общества истории и древностей российских*, Москва, 1845, с. 151.

¹⁷⁰ Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491-1550*. Каталог, Москва, 2009, с. 105-106.

¹⁷¹ А.И. Маркушевич, *Библиотека А.И. Маркушевича и А.В. Маркушевич-Ивановской* // Памятники культуры. Новые открытия, Москва, 1976, с. 120.

¹⁷² *Службеник или Молитвеник (Liturgiarion)*. Тырговиште: типография иеромонаха Масария, 10 ноября 1508, <http://www.raruss.ru/slavonic/1681-liturgiarion-makary.html>, accesat 30 mai 2014.

MOSCOVA (Rusia), *Muzeul Istoric de Stat* (Государственный Исторический Музей) 1 ex.:¹⁷³

- **Ex. Fond Țarskij - A/4**, 285 x 204 mm, complet, bine păstrat, fără însemnări. Copertă de începutul secolului al XIX-lea în spațiul sud-slav, în lemn, îmbrăcată în piele cu ornamente imprimate, catarama metalice. Pe versoul copertei superioare exlibrisul: „Изъ библиотеки Ив[ана] Ник[итича] Царского № 4”, pe cotor număr de inventar 4. La începutul cărții sunt legate 5, iar la sfârșitul ei – 2 file albe. Pe ultima filă albă bibliotecarul a notat în limba rusă: „36 caiete cu 289 file, inclusiv 292 file tipărite”¹⁷⁴. Provine din biblioteca lui I.N.Țarski, negustor și colecționar din Moscova, după moartea căruia colecția este cumpărată de contele A.S. Uvarov, iar de la acesta în 1917 trece în posesia Muzeului Istoric¹⁷⁵. Deoarece nu are însemnări, nu se știe cum a ajuns în Rusia. Inclus în circuitul științific în 1835 de istoricul rus I.M. Sneghirev și trecut în Catalogul tipărit al colecției lui I.N.Țarski în 1836 întocmit de P.M Stroeve¹⁷⁶.

Sf. MUNTELE ATHOS (Grecia), *Mănăstirea Hilandar*, 2 ex.¹⁷⁷

- **Ex. 1, cota 13**, 246 f. (29,7 x 21 cm)¹⁷⁸, copertă de carton. Lipsă caietele 1-5, precum și file răzlețe din alte caiete¹⁷⁹. Identificat în 1875 de arhimandritul Leonid Kavelin¹⁸⁰. Însemnare posesorală la sfârșitul cărții din 1664¹⁸¹:

¹⁷³ Virgil Căndea, *Mărturiile românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. IV, București, 2012, p. 176.

¹⁷⁴ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.438.

¹⁷⁵ Lajos Démeny, Lidia A. Démeny, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comentarii*, București, 1986, p. 176, 202.

¹⁷⁶ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.438.

¹⁷⁷ Virgil Căndea, *Mărturiile românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. II, București, 2011, p.497, nr. 1300. Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

¹⁷⁸ arhim. Leonid, *Sloveno-srpska knjižnica na sv. Gori Atonskoi i Monastiru Hilandaru i sv. Pavlu // Glasnik Srpskog Učenog Društva*, 16, 1877, fasc. 44, с. 253. Sava Hilandarec, *Rukopisy a starotisky Chilendarské // Vestnik Královská České Společnosti Nauk*, 1896, I, p. 84. Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, București, 1941, p. 40. Д. Богдановић, *Каталог ћириловских рукописа манастира Хиландара*. Д. Медаковић, *Старе штампане кнџе манастира Хиландара*, Београд, 1978, с. 279, № 13-14.

¹⁷⁹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.442-443.

¹⁸⁰ архми. Леонард Кавелин, *Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской Горе в монастырях Хиландаре и св. Павла // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*, Москва, 1875, кн. I, отд. V, с. 18, 50.

¹⁸¹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 465.

„Да се знае како поновиѡ сїе Іев[ан]гелїе ѡ ма[на]стирь Светок Благовещенїе Светїе Богородїце, и више ктитори и насто[нин]ци кур Стоїанъ Марковъ и ѡртак мѡ Стоїанъ Стоїувѣъ [?] и платише за ню за[се] Светок Іев[ан]гелїе ѿ [200] аспри да слѡжи за ниѡѡ дѡшѡ, и за вечни поменѣ да се поменѣе ѡ Светое Благовещенїе. И іаще кон и хоѣе изнести изъ [Свѡ]тїе церкве сїе Ев[ан]гелїе Светое кроме запаменїа или некие нѡжде, да вѡдетъ проклетъ ѿ Светок Благовещенїе Светїе Богородїце, и да мѡ вѡде сѣпернїца Света Богородїца на страшнем сѡдѡ, аминь, аминь, аминь. – Летѡ „ЗРОЕ [7172=1664]. Сїю книгѡ приложѡ Светѡ Горѡ Ничѡ, Богѡ да прости, за неговѡ дѡшѡ. Ктитори попѣ борѣѣїе и попѣ бирѣѣїи, богѡ да прости”

(trad. Să să știe cum s-a renovat această Sfântă Evanghelie în mănăstirea Sfânta Bunavestire a Sfintei Născătoarei de Dumnezeu pe când era ctitor și diriguitor chir Stoian Markov și fiul lui Stoian Stoiuv (?) și a plătit pentru această Sfântă Evanghelie 200 aspri să se slujească pentru sufletul lor și pentru veșnică pomenire să se pomenească la Sfânta Bunavestire. Și cine va vrea să scoată din Sfânta biserică această Evanghelie Sfântă în afară de pomenire sau alte trebuințe să fie proclat de la Sfânta Bunavestire a Sfintei Născătoarei de Dumnezeu, și să fie lui judecătoare Sfinta Născătoare de Dumnezeu la strașnica judecată, amin, amin, amin. Anul 1664. Această carte o depun la Sfântul Munte, Nicio, Domnul să ierte, pentru sufletul lui. Ctitorii popa Gorghie și popa Ghiriaghi, Dumnezeu să ierte).

- **Ex. 2, cota 14**, 289 f. (27 x18,3), complet, lipsă filele albe, legătură în piele, secolul XVII¹⁸². Pe coperta superioară imprimată scena *Cinei de taină*, iar în cele patru colțuri – chipurile celor patru evangheliști. Însemnare posesorală din anul 1689:

„Да се зна[е] сїа книга Ев[ан]гелїе донес[е]на ѿ молиба ѿ църкве Светаго Стефана в клисарницѡ в лето „ЗРЧЗ [7197=1689]”

(trad. Să să știe această carte Evanghelie a fost adusă pentru rugăciune de la biserica Sfântului Ștefan în clisiarniță în anul 1689) și altă însemnare nedată¹⁸³:

„Сїю книгѡ Тетровѣв[ан]гелїе даде Дабїжївѣ ѿ села Бѡтес ѱде монастырьѡ Хїландарѡ за вчїнѡ дѡшѡ и за материнѡ доѡшѡ и за братинѡ доѡшѡ и за доѡшѡ зде имена им Пѣа, Елена, бѡра, барано васакѡмѡ по мѡ [40]ѡлитѡѡрїа”

(trad. Această carte Tetraevanghelie a dat Dabija din satul Butec (?) mănăstirii Hilandar de sufletul tatălui, de sufletul mamei, de sufletul frate-

¹⁸² архми. Леонард Кавелин, *Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской Горе в монастырях Хиландаре и св. Павла* // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских, Москва, 1875, кн. I, отд. V, с. 18-19, № 2. Arhim. Leonid, *Sloveno-srpska knižnica na sv. Gori Atonskoi i Monastiru Hilandaru i sv. Pavlu* // Glasnik Srpskog Učenog Društva, 16, 1877, fasc. 44, с. 253. Д. Богдановић, *Каталог ћириловских рукописа манастира Хиландара*. Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд, 1978, с. 279, №. 13-14.

¹⁸³ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 465.

lui, și de sufletul numelor de aici Peia, Elena, Gura, Garano fiecăruia câte 40 liturghii). Exemplar inclus în circuitul științific în anul 1871 de V.M. Undolski¹⁸⁴.

Sf. MUNTELE ATHOS (Grecia), *Mănăstirea Sf. Pavel*, 1 ex.¹⁸⁵

- Ex. identificat în 1875 de arhimandritul Leonid Kavelin¹⁸⁶. Se admite că filele 253-259 și 289 (în total 8 file) rupte dintr-un exemplar al *Evangheliarului* din 1512, păstrate până astăzi la cota I.I.7"6" în Fondul Porfirii Uspenskiy din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg¹⁸⁷, au fost aduse de episcopul rus Porfirii Uspenskiy în timpul vizitei sale la mănăstirea Sf. Pavel de la Athos, în anii 40 ai secolului al XIX-lea și ar fi părți din exemplarul păstrat la această mănăstire athonită menționat de arhimandritul Leonid Kavelin¹⁸⁸. Or, pe coperta de hârtie a celor 8 file a fost scris de cineva în limba rusă, încă în secolul al XIX-lea „Din biblioteca mănăstirii Sf. Pavel de la Athon”. Exemplarul provine dintr-un mediu de cultură slavă, deoarece la fila 289v aflăm o însemnare din secolele XVI-XVII în „Сие Евангелие Михаила неромонаха”¹⁸⁹.

Sf. MUNTELE ATHOS, Karyai (Grecia), *Arhiva Sfintei Comunități a Sfântului Munte* (Archeio Ierras Koinotitos Agiou Orous), 1 ex.¹⁹⁰

BUDAPESTA (Ungaria), *Biblioteca Muzeului Național Maghiar* (Magyar Nemzeti Múzeum), 1 ex.

- Ex. provenit din colecția bibliologului român de origine bănățeană, dr. Iuliu Todorescu (Teodorescu) stabilit la Budapesta¹⁹¹.

¹⁸⁴ В.М. Ундольский, *Очерк славяно-русской библиографии*, СПб., 1871, № 12.

¹⁸⁵ Е.Л. Немировский, *Славянские инкунабулы и палеолиты кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза // Советское славяноведение*, Москва, 1968, №1, с.22.

¹⁸⁶ архми. Леонард Кавелин, *Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской Горе в монастырях Хилендаре и св. Павла // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*, Москва, 1875, кн. I, отд. V, с. 18, 50.

¹⁸⁷ *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1688) для южных славян и румын. Каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, 1979, № 42, с.104.

¹⁸⁸ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 461.

¹⁸⁹ *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1688) для южных славян и румын. Каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград, 1979, № 42, с.104.

¹⁹⁰ П. Успенский, *Второе путешествие по Святой Горе Афонской // Христианский Восток*, 8, 1880, с. 286. Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, București, 1941, p. 17. Iannis Karas, *Ta ellinika entypa tou Prôtatou kai tis Athōniados*, Atena, 1985, p. XX, n. 10. Virgil Căndea, *Mărturia românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. II, București, 2011, p.422, nr. 721.

¹⁹¹ Virgil Molin, *Mențiuni bibliografice – încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un exemplar din Evangheliarul macarian (1512) // BOR, LXXVII, 1959, nr. 2, p. 231-237. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987, p. 138.*

BELGRAD (Serbia), *Biblioteca Națională a Serbiei* (Народна библиотека Србије), 1 ex.¹⁹²

- **Ex.** provenit de la o biserică sârbească¹⁹³, înregistrat cu nr. 19 în 1865, fiind dăruit împreună cu alte cărți de fotograficul bulgar Nastas Stoianovič. Exemplar, incomplet, lipsesc filele 147-156 și sfârșitul cărții¹⁹⁴, dete-reorat, unele file roase de șoareci, distrus în urma bombardamentului din 1941. Inclus în circuitul științific de Stoian Novacovici în 1879¹⁹⁵.

BELGRAD (Serbia), *Biblioteca Universitară „Svetozar Marcovici”*, (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“), 1 ex.¹⁹⁶.

- **Ex.**, 280 x 220 mm., din vechia copertă s-a păstrat doar scândura, pi-elea s-a păstrat doar pe cotor. Pe foaia de gardă este imprimată pecetea „Biblioteca Universitară” și numărul de inventar „Br. 61130”.

Această carte se păstra inițial în mănstirea Hopovo (Опово) de la Frușca Gora cu hramul Sfântul Nicolae din Voevodina (Serbia), lăcaș men-ționat pentru prima dată în 1541. Inițial a fost identificat și descris în 1809 de Luchian Mușițkij, poet, bibliograf și arhimandrit al mănăstirii Șișatovaț într-o lucrare a sa rămasă în manuscris. O altă descriere a aceluiași exem-plar, de astă dată publicată, a făcut-o în 1829 cunoscutul slavictul P.I. Șafařík. În anii 20 ai secolului al XX-lea colecția de manuscrise și tipărituri vechi ale mănăstirii Hopovo, inclusiv exemplarul în cauză, a fost procurată de Petr Stojadinovič, director al unei Societăți pe acțiuni din Novi Sad, de la care pe foaia de gardă s-a păstrat însemnarea în limba sârbă: „Tetraevan-ghelie tipărită la 25 iunie 1512 din porunca lui Ioan Basarab, mare voievod al Ungrovlahiei și Podunaviei, probabil la Târgoviște, prin strădania sfân-tmonahului Macarie. Are 288 file, cu 20 rânduri în pagină. Proprietate a lui Petr Stojadinovič, director general al S.A. „Zastava”. Novi Sad, 1928. De a o păstra ca raritate deosebită, de o valoare colosală”¹⁹⁷. După moartea acestu-ia colecția e procurată de Ghedeon Dundjerskij, mare industriaș, care l-a

¹⁹² Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, vol. II, București, 1998, p. 258, nr.206.

¹⁹³ St. Novakovič, *Vlaško-bulgarski liturgijar od god 1507, u bibliografii do sad nepoznat // Starine*, 11, Belgrad, 1879, p. 207-208. P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și în-ceputurile tipografiei în Țările Române // Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Ale-xandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, București, 1961, p. VIII, LVIII.

¹⁹⁴ Paul Mihailovici, *Manuscrise și cărți românești în Iugoslavia // Arhivele Basarabiei*, Chiși-nău, 2, 1930, nr. 3, p. 304, nr. 1.

¹⁹⁵ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 447-448.

¹⁹⁶ P.P. Panaitescu, *Studiul bibliografic al Liturghierului din 1508 // Liturghierul lui Macarie 1508*, Stud. de P.P. Panaitescu, indice de Angela și Alexandru Duțu, București, 1961, p. LVIII. Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, vol. II, București, 1998, p. 273, nr. 421. Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославян-ского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель лите-ратуры*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

¹⁹⁷ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 434-435.

dăruit împreună cu întreaga sa colecție de circa 8 000 de cărți Bibliotecii Universității din Belgrad, unde se păstrează până în prezent¹⁹⁸. Dintre învâțații români primul l-a menționat în 1868 B.P. Hașdeu¹⁹⁹.

VRȘAȚ (Serbia), *Biblioteca Eparhială*, (Банатска епархија, г. Вршац), 1 ex.²⁰⁰

- **Ex.** [285] file, incomplet, lipsă două file la început, două – la sfârșit și filele albe. Copertă de lemn în piele cu ornamente imprimate. Pe fața copertei superioare și celei inferioare în cele patru colțuri sunt înfățișați evangheliștii cu numele și simbolurile lor. Dacă pe fața copertei superioare în centru este înfățișată Răstignirea, apoi pe a celei inferioare – Pogorârea Sfântului Duh. Însemnare pe versoul ultimei file²⁰¹:

„Сїа свѣтага и вожествѣнага книга глаголемое с[вѣ]тѣе Евангеліе, прежде бивше ц[ер]кве Петровоселске н[ы]нѣ же ц[ер]ковѣ Петровоселска оправи новонаселѣномѣ Шанацѣ Франѣвѣ, ц[ер]квѣ С[вѣ]таго Предтечи Господня Иванны. Приселиста въвасе Шанацѣ Франѣво из Бачке лѣта тисаща седамъ сотѣ педесатѣ второго, м[е]с[е]ца априла. Подписав же грешни рабѣ Божии въ паміатѣ по намѣ оставшимѣ. Здѣшны іерей Стефан Николічъ”

(*trad.* Această sfântă și Dumnezeiască carte numită Sfântă Evanghelie care a fost odinioară a bisericii din satul lui Petru, acuma însă biserica din satul lui Petru prefăcut în noul sat Șanțul lui Franio a bisericii Sfântul Ioan Înainte Mărgător. S-au strămutat toți în Șanțul lui Franio din Bačca în anul 1752, în luna aprilie. S-a iscălit păcătosul rob al lui Dumnezeu în amintirea noastră a celor care am rămas. Preotul din partea locului Ștefan Nicolici).

O altă însemnare de cumpărare de la Popa Toader din Bicz, pe verso predisloviei Evangheliei de la Luca²⁰²:

„Изволени[ем] ѡ[т]ца и поспѣшеніемъ с[в]ѣта и съврѣшеніемъ с[вѣ]т[а]го д[о]уха и да ви оузнаніе въсам людем иже сѣт оу Чиги и ѿ Биказа пакъ ес коупил сїа книга на има Третое[ан] гель попа Лазарѣ ѿ Чиги ѿ попа Тоадер ѿ Биказа прѣдовшыми людами. И тако есть кѣпихъ за свою д[ѣ]ше и за д[ѣ]ше своа попадіа Флопе и за д[ѣ]ше родітели своемѣ Тома и Инна, и за д[ѣ]ше рѡдѣ своимъ въсемъ и за свои здрави и дом оу знаніе въсам людем малимъ же и велкымъ иже сѣт оу Чиги и ѿ Биказа пакъ азъ попа Лазар кѣпихъ книга сїа Оукрина с[в]ѣта ѿ сише своимъ по родѣ и

¹⁹⁸ Mai detaliat cu referințele respective vezi: *Ibidem*, c. 434-435.

¹⁹⁹ B.P. Hașdeu, *Din călătoria mea prin Serbia, Ungaria, Austria, Boemia, Bavaria și Franția, în Iunie-August 1868* // Traian, an. I, nr 14, p. 56.

²⁰⁰ Dejan Medaković, *Grafika srpskih stampanih knjig XV-XVII veka, Belgrad*, 1958, p. 173-174. Petar Momirović, *Knjiško-Arhivski spomenici iz Banata* // Gradja, 3, 1959, p. 316-218, fig. 31-32. Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11

²⁰¹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 466.

²⁰² *Ibidem*.

родѣ своемъ вѣсѣмъ и никтожъ ѿ сишеа попа Тоадервѣи ѿ Биказа да не можетъ искѣпити. Такъ да зна и те православни хр[и]ст[и]яни и сп[а]стисѣ ѡ Г[оспод]и, аминѣ. И сѣа книга ескѣпи Лаза[р] і докатъ прави свои талеръ дѣ [14]"

(trad. Cu voia Tatălui și ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh să fie cunoscut tuturor oamenilor precum că de la Cîrg și de la Bicaz am cumpărat această carte numită Tetraevanghel popa Lazăr din Cîrg și popa Toader din Bicaz cu oameni preabuni. Și așa a fost cumpărată pentru sufletul său și pentru sufletul preotesei sale Flore și de sufletul părinților mei Toma și Anna, și de sufletul întregului meu neam, și de sănătatea mea și dăm știre tuturor oamenilor mici și mari ce sunt de la Cîrg și de la Bicaz, adică eu popa Lazăr am cumpărat această carte de la fiul lui Crin, de la fiii noștri de neam și neamului mei întreg și nimeni de la fiii lui popa Toader din Bicaz nu va putea să o răscumpere. Așa să știe și acei creștini ortodoxi să se mântuie, o Doamne, amin. Și această carte a răscumpărat-o Lazar și a dat ai săi drepti 14 taleri).

Ceva mai jos o altă însemnare de altă mână, parțial tăiată, ilizibilă²⁰³: „На тога вѣрѣмѣ вѣше воєводъ Ю ... [?] и сѣрбалѣ кан [?] с[ы]нѣ ег[о] ... и братъ его Лазаръ, и братъ Матеа, и с[ы]нѣ его Заха, и ... братъ Иона Петръшѣ и вноукоу поп Тоадерѣв ... ма ...”

(trad. Pe timpul acela era voievod Io ... și Sărbalu ... fiul lui ... și fratele lui Lazar și fratele Matei și fiul lui Zaha și ...fratele Ion Petrușă și nepotul preotului Toader ...). Pe o filă albă a aceluiași exemplar însemnarea²⁰⁴:

„Сіе е в[ан]г[ел]іе ѿ храма С[в]ѣтаго Никола” (trad. Această Evanghelie este de la biserica Sfântul Nicolae).

Pe versoul filei cu Predoslovia la Evanghelia de la Ioan se află o însemnare în limba română de la popa Vasile Moldoveanul din 16[?]⁵, 10 decembrie care se citește cu dificultate. Însemnările arată că exemplarul a circulat până în secolul al XVII-lea în Țara Românească și Banat²⁰⁵. În 1752 exemplarul a fost trecut din satul lui Petru din Bačca în biserica nou zidită în Franievo de lângă Beceiul Nou, unde a rămas până la Primul Război Mondial, după care a fost transmis episcopului Gheorghe Liticu pentru Muzeul eparhiei de Timișoara. După delimitarea hotarelor dintre România și Iugoslavia exmplarul a fost dus la Vrșat²⁰⁶.

NOVI SAD, (Serbia), *Biblioteca Eparhiei Bačca* (Епархија Бачка), 1 ex.²⁰⁷

²⁰³ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 466.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ Virgil Căndea, *Mărturie românești peste hotare. Mică enciclopedie*, București, Editura Enciclopedică, 1998, vol. II, p. 308, poz. 827

²⁰⁶ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.455-456-

²⁰⁷ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

- **Ex.** cota Ст.шт.17, inv. 3211, incomplet, lipsă filele 1 (albă), 2 și 291 (albă); completat la început cu o filă albă și alta manuscrisă în locul filei 2 lipsă. A circulat în mediul sârbesc unde a fost completat. Coperta veche restaurată în 1971, adăugându-i-se 6 file albe la început și altele 5 la sfârșit, precum și cataramă. Din însemnarea făcută cu ocazia restaurării pe fila 2 avers albă reiese că această carte a fost găsită în biserica din satul Lalič, iar din procesul verbal din 16. III. 1947, lipit pe fila a 6 albă de la început, întocmit de parohul bisericii Sf. Dimitrie din s. Lalič reiese că *Evangeliarul* era transmis Muzeului Bisericii Ortodoxe Sârbești din Belgrad unde s-a aflat până în 1959, precum mărturisesc multiplele ștampile muzeale. Cum a ajuns exemplarul în biblioteca eparhiei Bačica nu se știe²⁰⁸. La diferite file se întâlnesc însemnări cu litere chirilice vechi și civile care denotă circulația exemplarului în mediul sârbesc încă din secolele XVI-XVII.

Exemplar identificat în 1959, dar descris în 2001 de Dușița Grbič²⁰⁹.

PECI (Serbia), *Biblioteca mănăstirii Patriarhiale de Peci* (Пећка патријаршија (монастырь)), 1 ex.

- **Ex.** la cota nr. 4²¹⁰, incomplet, lipsesc primele și ultimele file. Inclus în circuitul științific în 1981 de Radoman Stancovič și Ianco Radovanovič colaboratori ai Bibliotecii Naționale a Serbiei, considerându-l a fi un exemplar al Evangheliei din 1552, tipărit la Belgrad. A fost datat exact în 1994 de Katarina Mano-Zisi²¹¹. Împreună cu alte cărți și codice vechi a fost adus pentru restaurare la Biblioteca Națională a Serbiei din Belgrad, unde a rămas până în prezent²¹².

SREMSKI KARLOVCI (Voivodina, Serbia), *Arhiva Academiei de Științe și Arte a Serbiei* (Сремски Карловци), 1 ex.²¹³

- **Ex.** păstrat în fondul Patriaršjska Biblioteka (Biblioteca patriarhiei)²¹⁴.

CETINJE (Muntemegru), *Biblioteca Națională* (Централна народна библиотека СР Црне Горе „Турпе Црнојевих”, Цетинье), **fragment**, o singură filă (purtând signatura 5).

²⁰⁸ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.456-461.

²⁰⁹ Д. Грбић, *Влашко Четвореванђеље из 1512 године у библиотеци Бачке епархије у Новом Саду* // Годишњак Библиотеке Матице српске, 2000, Нови Сад, 2001, с. 96-102.

²¹⁰ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²¹¹ К. Мано-Зиси, *Албум старог српског штампарства, 1494-1994*, Београд, 1994, с. 390, № 121.

²¹² *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 462.

²¹³ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, vol. II, București, 1998, p. 297, nr. 710.

²¹⁴ Paul Mihailovici, *Manuscrise și cărți românești în Iugoslavia* // Arhivele Basarabiei, Chișinău, 1930, p. 9, 2, nr. 3, p. 301-304

- **Păstrat la cota П1293/63**, fiind dăruit acestei biblioteci în 1963 de istoricul sârb Dj. Sp. Radojičič și identificată a fi dintr-un exemplar al Evangheliarului din 1512 de către E. Nemirovskij²¹⁵.

SOFIA (Bulgaria), *Biblioteca Națională „Chiril și Metodiu”* (Народна Библиотека „Кирил и Методий”), 4 ex.²¹⁶

- **Ex. 1., РЦ 512.1a**²¹⁷, [287] f., incomplet, lipsă f. 288, 289 și cele albe. La f. [84^v] o însemnare de danie în limbile slavonă și română a lui Danciu Stan din Gârbova către Biserica Sf. Nicolae²¹⁸:

„Сіе гнига[!] копитъ Данчу Станъ ꙗ Гървова ꙗ [6] докаты поставит цркъь оу Гървова прѣсвѣт[о]мъ Николае еможе ес[тъ] храм поставит (!) да вждет помѣнж. Помени Г[оспо]ди раб Божіе Данчуол и м[а]тери его Мжринж и брат его Симоно и Пжтрѣ и състри его дж (?) и с[ъ]нъ его Іонъ и шпръ и Симоно и деѣвице его Мжріе, Пжрѣские и Симишна и Пѣтрико и Михаю и Дома и Тома и жена его Кжтжлинж и Мартж. Вдри кон ч[е]л[ове]къ шбрати да продаеть или копаеть да вждет проклатъ ꙗцъ и с[ъ]нъ и с[вѣ]т[о]го д[с]ха и прѣсвѣт[е]и и ꙗ [12] ап[о]ст[о]лъ и тїи [318] ꙗцъ иже въ Никен. Ячесто кон[н]дею доу фосто до трестіе”

(*trad.* Această carte a cumpărat-o Danciu Stan din Gârbova pentru 6 ducați și a depus-o la biserica din Gârbova unde este hramul Sfântul Nicolae a depus-o să fie pomană. Pomenște Doamne robul lui Dumnezeu Danciu și pe mama lui Mărină și fratele său Simon și Petru și pe sora sa Fia și fiii săi Ion și Opre și Simon și fiicele sale Mărie, Părăschie și Simiona și Petrico și Mihaiu și Doma și Toma și soția lui Cătălina și Marta. Fiecare om de va lua, va vinde sau va cumpăra să fie blestemat de Tatăl, Fiul și Sfântul Duh, de Preasfânta și 12 apostoli și 318 părinți de la Neceia. Acest condeiu au fost de trestie). La f. [135^v] însemnare din 1642:

„Изволени[е]м ѡ[т]ца и поспѣшеніемъ с[ъ]на и съврѣшеніемъ с[вѣ]т[а]го д[о]уха сіа книга ес[тъ] ꙗ село Гървова де Сѣс на има Тетръ ѡ[у]лан[г]еліе понови раб Б[о]жїи Дан Сжмон съ подрѣжіемъ своимъ Станка да вждет емъ помана и ѡ[т]це его. Сїа книга ної Стан за гжви [?] посем Симоно ꙗкшпила сіа книга ꙗ села Панадеаще ли кто шрадет или заложит сіа книга или ꙗдалит ꙗ село Гървова и ꙗ ц[е]ркве храмѣ

²¹⁵ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 462.

²¹⁶ Ștefan Godorogea, *Manuscrise, cărți și documente românești aflate peste hotarele României // Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. I, București, 1980, p. 152. Virgil Căndea, *Mărturia românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. I, București, 2010, p.357-358, nr. 511.

²¹⁷ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²¹⁸ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с.463-465. În lucrare istoricul rus a identificat greșit Gârbova cu localitatea bulgară Gabrovo. Din lectura însemnării se vede clar că este făcută de un român și nu de un bulgar, cum consideră B.Țonev, E. Nemirovskij ș. a.

с[ве]т[о]го с[ве]т[о]го (!) ераарха чудотворца Нико[ла] да бждет прокллт и трекллт ꙗ тїи [318] с[ве]т[ы]х ѿ[т]цѣ иже въ Никеи, да бждет прокллт анаѳема Юѹда и тако Девскорь, да расплетса дом его тако Садом и Гоморь. Поновиса сіа книга въ лѣтѣ ЗРѢН [7150=1642] въ дни крал Ракоце Георгіе, въ дни архиеп[и]с[ко]пѣ Іурес[т] понови Феодрь Діткъ ꙗ РѢскон Землѣ. Сіа книга ꙗкѡ пила въ дни годемна [?] чѡде ꙗ Гжрьбова”

(trad. Cu voia Tatălui și ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh această carte este din satul Gârbova de Sus (jud. Alba) numită Tetraevanghelie. A reînoit-o robul lui Dumnezeu Dan Sămon cu soția sa Stanca. Să-i fie lui pomană și tatălui său. Această carte a înoit-o Stan ... și deaceea Simon a răscumpărat această carte de la satul Panadeaște și cine va fura sau va pune zălog această carte ori va îndepărta din satul Gârbova și de la biserica Sfântului Ierarh și Făcător de Minuni Nicolae să fie proclat și treclet de 318 Sfinți părinți de la Niceia, să fie proclat anatema Iuda și ca Deoscor, să se năruie casa lui ca și Sodoma și Gomora. S-a înoit această carte în anul 1642 în zilele craiului Racoțe Gheorghie, în zilele arhiepiscopului Iorest, a înoit Feodor Ditek din Țara Rusească. Această carte a răscumpărat-o în zilele ... minunii din Gârbova”. Altă însemnare în limba română f. [215v]: „Cumpărată la București de Ivan Gudrov (cota 260), an 1733”²¹⁹. Prima descriere a exemplarului aparține istoricului bulgar Benio Țonev în 1910²²⁰.

- **Ex. 2, РЦ 512. 16**²²¹, înregistrat inițial la cotele 58, 334, 352, 400, 406²²². Fără copertă sau păstrat filele 1-7, 14, 20, 21, 33-36, 48, 57-58, 60-61, 65, 68, 70, 72-77, 83-84, 88-93, 96-103, 112-117, 121, 128-131, 133, 137, 143-149, 151-157, 159-166, 176-181, 188-189, 191-192, 194-195, 197-205, 214, 223, 226-227, 232-233, 237, 239, 249-258, 272. Dintre cele pierdute filele 10-11, 39-40, 45-46, 55, 59, 64, 66-67, 69, 71, 75, 107-109, 122-123, 134-136, 138-139, 167-172, 174-175, 182, 193, 208-213, 215-222, 224-225, 228, 234 sunt înlocuite cu copii manuscrise. Particularități: filele 7 și 14 din caietul 2 sunt tipărite pe pergament. Pe fila 59 este tipărit textul în roșu, iar cel în negru – înscris de mână, ceea ce arată că Macarie la început tipărea literele sau rândurile în roșu, iar la a doua trecere prin

²¹⁹ Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народна библиотека в Софии*, том I, София, 1910, с. 477-478, № 466. Paul Mihailovici, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia*, Chișinău, 1933, p. 52. P.P. Panaitescu, *Octoiul lui Macarie și originile tipografiei în Țara Românească* // BOR, București, 57, 1939, p. 532. Ștefan Godorogea, *Manuscrise, cărți și documente românești aflate peste hotarele României* // Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare, vol. I, București, 1980, p. 152.

²²⁰ Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги...*, с. 477-478, № 466.

²²¹ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²²² Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги...*, с. 495, № 506. Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. I, București, 2010, p.357-358, nr.512.

teasc a filelor, cele în negru. Exemplarul a fost procurat de Mihail Petcov Zadgorskij de la una din mănăstirile Athosului. Posedă câteva însemnări posesorate, dintre care una la f. 1-6v²²³:

„1822 м[есе]ца ноемриа 22 денъ знати се какво поклони деда Кито Бакалъ таа книга С[ве]тѡе Евангелие поклони го на С[ве]ти Аръха[н]гел Кѡкалъски манастиръ на попа Павла ерѡмень и кон прочата това писмено да помена да регатъ Б[о]гъ да прости”

(*trad.* 1822 luna noiembrie 22 zile să știe toți cum a închinat moșul Kito Bacal această Sfântă carte Evanghelie. A închinat-o mănăstirii Kukalski cu hramul Sfântul Arhanghel lui popa Pavel egumenul și cine va citi această scriere să fie pomenit și rugat Domnul să-l ierte). Prima descriere aparține istoricului bulgar Benio Ţonev în 1910²²⁴.

- **Ех. 3, РЦ 512.1** в²²⁵, incomplet, s-au păstrat filele: 4, 8-11, 15, 17-18, 21-52, 66-67, 83-131, 134-139, 145-154, 164-213, 215-225, 228-260, 263-270. Copertă în lemn și piele. Posedă câteva însemnări, la f. 8v-12²²⁶:

„Помени Г[оспо]ди Кръсто, помени Г[оспо]ди Катерина, помени Г[оспо]ди Николчо ѡн писа тива писмено и митаръ веше тамо свидетель Кюстенгдиляецъ”

(*trad.* Pomenește Doamne pe Krăsto, pomenește Doamne pe Katerina; pomenește Doamne pe Nikolcio el a scris ție scrisoare și vameșul de Kiustendil a fost martor); la f. 110v²²⁷:

„Знати се пописахъ азъ даскал Панчо Софиалиа цю се вбретаехъ ѡ Рилски манастиръ ѡ светого ѡ[т]ца Ивана, потписахъ перо и мастило и рѡка”

(*trad.* Să să știe cine a scris, eu dascalul Pancio Sofialia care sălăș-luește în mănăstirea Rila la Sfântul părinte Ioan, a iscălit penița, cerneala și mâna) și alta la f. 216v:

„Да се знае цю самъ донелъ жито ѡ Чепниціри ѡ [!] и ѡ Врж[де]бна 407 па[ници] ж[ито] зопъ; 204 ѡ мироване Илианци; 403 па[ници] ж[ито] ѡ Слатина; 209 па[ници] ж[ито], 8 па[ници] зо[в] ѡ Волѡакъ; 14 па[ници] ж[ито] ѡ Грѡблане; 505 па[ници] ж[ито] зопъ, 17 паника ѡ Шилковци и Костенъброд 79 па[ници] ж[ито] зопъ, 19 паници ѡ Казичане; ѡ Бѡчино Миѡалово, ѡ Цицветъ Германъ 637 па[ници] ж[ито]; 14 зо[в] ѡ ѡколъ; 18 ѡ Бѡлна; 12 па[ници] ж[ито] ѡ Клисѡра; 6 па[ници] ж[ито] 230 ... (text întrerupt brusc)”²²⁸ (*trad.* Să se știe că singul am adus cereale din Cepnițiri și din Vrajdebna 407 panițe (evident unitate de măsură) cereale zope (?); 204 din obștea Ilianți; 403 paniți cereale din Slatina;

²²³ История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 454.

²²⁴ Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги...*, с. 495, № 506.

²²⁵ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²²⁶ История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 466.

²²⁷ *Ibidem.*

²²⁸ *Ibidem.*

209 paniți cereale, 8 paniți zob (?) din Voluiac; 14 paniți cereale din Guru-blane; 505 paniți cereale zope, 17 panica (!) din Șiiacovți și Kostenebrod 79 paniți cereale zope; 19 paniți din Kaziceane, din Bucino, Mihalovo, din Țițvet Ghermani 637 paniți cereale; 14 zob din Ocole; 18 din Boian; 12 paniți cereale din Klisura; 6 paniți cereale; 230...). Inclus în circuitul științific în 1959 de P. Atanasov²²⁹.

- **Ex. 4, ПЦ 512.1r**²³⁰, incomplet, s-au păstrat filele: 7-33, 36-84, 86-134, 136-142, 144-149, 156-161, 163-173, 175-183, 185, 196, 198, 200-203, 205-214, 217-218, 221-290²³¹. Filele 34 și 35 completate prin file manuscrise. Posedă însemnare la f. 53v: „**ДА СЕ ЗНАЕ ТОВА ПИСА ТОДОРЪ 8 МЕТОВО 8 ПАЗАРЕВЪ ТОНА...**” (*trad.* Să se știe cine a scris, [eu] Todor la Metovo, la Pazarevo tona...). Inclus în circuitul științific în 1959 de P. Atanasov²³².

PLOVDIV (Filipopol, Bulgaria), *Biblioteca Populară*, 1 ex.²³³

- **Ex. cota ПЦ.П. 32**²³⁴. Copertă veche în piele, lipsă filele albe. La sfârșit sunt adăugate 5 file manuscrise. Exemplarul conform însemnării de la f. [2] scris de un „nebulgar” de la mănăstirea „Св. Петку Мулдавска”, care pare să fie mănăstirea Sf. Vineri (Sf. Paraschiva din Iași, după alții de la biserica cu același hram din Roman²³⁵ sau mănăstirea Sv. Petca de lângă Asenovgrad²³⁶), de unde a ajuns în 1892 la Biblioteca din Plovdiv. Exemplarul mai conține în limba bulgară însemnari la f. [30] din 16 iunie 1851 în care sunt arătați alți posesori bulgari ai cărții: Stoian Radulov din Kalofer,

²²⁹ П. Атанасов, *Начало на българското книгопечатане*, София, 1959, 226, примечание 32. Descrieri detaliate vezi: Б. Райков, *Опис на славянските старопечатни книги од XVII XVI век в Народна библиотека „Кирил и Методий” // Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий”,* София, 1967, т. 7 (13), с. 233. П. Атанасов, Л. Драголова, *Славянские кирилловские инкунабулы палеотипы в книгохранилищах Болгарии // В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. Методические указания*, Москва, 1981, Вып. 6, с. 5, №5.5, 5.6.

²³⁰ Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²³¹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 455.

²³² П. Атанасов, *Начало на българското книгопечатане*, София, 1959, 226, примечание 32.

²³³ Б. Цонев, *Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната Библиотека въ Пловдивъ*, София, 1920, с. 247-248, № 143 (79).

²³⁴ *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²³⁵ P.P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române // Liturghierul lui Macarie*. Ediție de Angela și Alexandru Duțu, cu studiu introductiv de P.P. Panaitescu, București, 1961, p. LVIII.

²³⁶ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 453.

Dimitr din Kuceaciovo, Stoian Furnagi²³⁷. Prima descriere aparține istoricului bulgar Benio Ţonev în 1910²³⁸.

RILA (Bulgaria), **Biblioteca mănăstirii Rila** (Рилский манастир), 1 ex.

- Ex. la cota **Л 1/11**²³⁹, lipsă o filă, copertă veche din lemn acoperită cu catifea albastră. Conține o însemnare în slavonă din 1596, din care reia-se că de pe atunci aparținea mănăstirii Rila²⁴⁰:

„Да ес[тъ] вѣдомо вѣсакомѣ христїанинѣ, како приложи Ісѣва [!] и поддржіе его Станкѣ ѿ сел[о] Доброславци сїю книгоу Тетрѣва[н]ел, и приложише ја въ монастырь ко Рилски, храм светаго и прѣподобнаго ѡтца нашего Іоѡн Рилскаго за д[а] [4] проскомидїи, да сѣбжитъ за ниѣна дѣша и за родителска им. И кто се хоте исѣси изнестї ја ѿ светаго монастыра, да ес[тъ] проклет ѿ Господа Бога и ѿ Т.И.І. [318] светѣиѣ ѿць иже въ Никен, и светаго и прѣподобнаго ѡтца Іоѡн Рилскаго, и ѿ вѣсех светѣиѣ, и да мѣ сѣт сѣпорници на второ пришьстеїе. Въ лѣт[о] 77105=1596] мѣсеца ѡк[темвриа] ѣ [2] днь. При игумена Θεοδοσία”

(trad. Să fie cunoscut oricărui creștin cum a depus Iovca și soția sa Stanca din satul Dobroslavți această carte Tetraevanghel și am depus-o eu în mănăstire la Rila cu hramul Sfântul și Cuviosul Părintele nostru Ion de la Rila pentru 4 proscomidii, să slujească pentru dâșii și de sufletul părinților lor. Și cine va vrea a se ispitească să o sustragă din sfânta mănăstire, să fie blestemat de Domnul Dumnezeu și de 318 sfinți părinți de la Niceia, și de Sfântul și Cuviosul părinte Ion de Rila, și de toți sfinții, să să-i fie lui judecată la două venire. În anul 1596 luna octombrie ziua 2. Pe timpul egumenu-lui Theodosie). Exemplarul descris pentru prima dată în 1902 de E. Sprostranov²⁴¹.

LONDRA (Marea Britanie), **Biblioteca Britanică** (The British Library), 1 ex.²⁴²

²³⁷ Б. Цонев, *Славянски ръкописи и старопечатни книги...*, 1920, с. 247-248, № 143 (79). *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 453.

²³⁸ Б. Цонев, *Славянски ръкописи и старопечатни книги...*, с. 247-248, № 143 (79).

²³⁹ Ștefan Godorogea, *Manuscrise, cărți și documente românești aflate peste hotarele României // Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. I, București, 1980, p. 152. Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, том I (1491-1550), Москва, 2009, с. 259-265, № 11.

²⁴⁰ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, Начало книгопечатания в Валахии, 2008, Москва, Наука, с. 463.

²⁴¹ Е. Спространов, *Опис на ръкописите в Рилския манастир*, София, 1902, с. 13-14.

²⁴² *Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue*. Compiled Ralph Cleminson, Christine Thomas, Dilyana Radoslavova, Andrej Voznesenskij, London, The British Library, 2000, p. 2-3, nr. 3. Aducem și pe această cale mulțumiri domnului Andrei Voznesenski de la Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg, care ne-a pus la dispoziție Catalogul.

- **Ex. la cota C.25.I.1** (Board. Romanian Collections), incomplet. S-au păstrat filele [1] curată, [2-4, 7-290]. Copertată de carton din secolul al XIX-lea. Pe prima filă albă însemnări cu cerneală: „Evangelia Ruthenica”; „Bibliothecae Colbertinae II. CC.e.” și cota C.2641, care este anulată. Pe aceeași filă verso altă însemnare cu creionul: „Bible. New Test[ament] Gospels. K.b.25.I.1”. Pe fila albă de la sfârșitul cărții însemnarea: „Alphabetum litterarum Ruthnicarum quibus exaratum est hoc Biblionem volumen quarum ordo prorsus [?] Alexander Gugguinus Eques Polonus in Chronicis Russia retulit talis est”, iar în continuare sunt aduse literele alfabetului slavon și echivalentele lor latine. După cum reiese din însemnare alfabetul e transcris din lucrarea *Omnium regionum Moscoviae monarchiae subjectarum morum et religionis descriptio et gesta tyranni Joannis Basilidis ex Sarra- roa, Spiraе, 1581*, alcătuit de Alexander Guagninus (1538-1614) din Verona, inginer militar, aflat în serviciul polonez și participant la războiul polonorus din a doua jumătate a secolului al XVI-lea²⁴³. Nu se cunoaște în ce împrejurări în secolul al XVII-lea exemplarul a ajuns în Franța în posesia lui Jean Baptiste Colbert de Torcy (1619-1683), ministrul de finanțe pe timpul regelui Ludovic al XIV-lea. Unul dintre urmașii săi – Charles Eleonor Colbert l-a vândut în 1728 în Anglia, pomenindu-se în colecția nobilului Hans Sloane (1660-1753), om de știință și pasionat colecționar²⁴⁴. Bogata sa bibliotecă a constituit una din pietrele de temelie ale viitoarei Bibliotecii Britanice. Inclus în circuitul științific în 1892, fiind intrat într-un Catalog al Bibliotecii Britanice²⁴⁵.

Exemplare nesigure:

Liverpool (Marea Britanie), **Biblioteca Britanică** (The British Library), 1 ex.²⁴⁶

- Ex. 1, [290] f., fără paginare, lipsește foaia de titlu.

Sankt-Petersburg, **Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei** (Библиотека Российской Академии Наук), 1 ex. ²⁴⁷.

Transilvania de Est, 1 ex. ?.

²⁴³ Е.Л. Немировский, *Славянские старопечатные книги кирилловского шрифта в книгохранилищах Великобритании*, Москва, 1993, с. 9, № 3.

²⁴⁴ *Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue*, Compiled Ralph Cleminson, Christine Thomas, Dilyana Radoslavova, Andrej Voznesenskij, London: The British Library, 2000, p. 2-3, nr. 3.

²⁴⁵ *British Museum. Catalogue of printed books*. Bible. London, 1892, vol. 2, p. 947. Apud: *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с.448-449.

²⁴⁶ Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Seria nouă, vol. III, București, 2011, p.256, nr. 178.

²⁴⁷ *Служебник или Молитвенник (Liturgiarion)*. *Тырговицте: типография иеромонаха Масария, 10 ноември 1508*, <http://www.raruss.ru/slavonic/1681-liturgiarion-makary.html>, accesat 30 mai 2014.

- Prin 1937-1938 N. Sulică²⁴⁸ a identificat un exemplar, în Secuime²⁴⁹.

Wiesbaden (Germania), 1 ex ?

- în 1968-1969 un editor din Liechtenstein a efectuat o copie fotografică în 4 volume, posibil de pe un exemplar al *Evangheliei* păstrate la Wiesbaden, azi o copie la BAR, la cota 002.

Veliko Târnovo (Bulgaria), 1 ex. ?

- Ștefan Godorogea presupune existența unui exemplar în or. Veliko Târnovo²⁵⁰, dar părerea este pusă la îndoială, considerându-se că ar fi vorba mai curând de exemplarul de la Biblioteca Națională din Plovdiv²⁵¹.

Reproduceri:

1. *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512: Der erste kirchenslavische Evangeliendruck*. Faksimile-Ausgabe. Besorgt und eingeleitet von Heinz Miklas, unter Mitwirkung von Ștefan Godorogea und Cristian Hannick, Paderborn; München; Wien; Zürich, Verlag Ferdinand Schöningh, 1999. Ediție facsimilă alb-negru după exemplarul din Biblioteca Națională din Plovdiv (Bulgaria) în Seria „Biblia Slavica”.

2. *Tetraevangheliarul lui Macarie 1512/2012*. Ediție jubiliară. / Arhiepiscopia Târgoviștei, Academia Română și Biblioteca Academiei Române. În 2 volume. [Târgoviște, 2012].

Vol. I, Studii: *Precuvântare* de Nifon, Arhiepiscopul și Mitropolitul Târgoviștei, p. 9-14; Dan Horia Mazilu, *Literatura română veche – o literatură europeană*, p. 15-34; I.C.Chițimia, *Primele tipărituri slavo-române și importanța lpr în context european și sud-est european*, p. 35-43; P.P. Panaitescu, *Caracterele specifice ale literaturii slavo-române*, p. 43-068; Barbu Theodorescu, *Prima tipografie a Țării Românești (Macariue 1508-1512)*, p. 69-90; Mircea Tomescu, *Evangheliarul lui Macarie (1512)*, p. 91-96; Lajos Demény, Lidia A. Demény, *Tradiția tiparului macarian din Țara Românească în tiparul sud-slav din sec. al XVI-lea*, p. 97-110, Ștefan Ciobanu, *Tiparul în Țările Române*, p. 111-120; Gheorghe Buluță, *Tradiții culturale și editoriale – tipografice*, p. 121-136; Victor Potrescu, *Despre primele tipărituri pe teritoriul românesc în sec. al XVI-lea*, p. 137-146; Dan Simonescu, *Târgoviște, centru cultural tipografic (1508-1830)*, p.161-166; Marian Vâlcu, *Relația dintre Sfânta Scriptură, Biserică și cult potrivit învățăturii ortodoxe*, p. 167-188.

Vol. II: *Tetraevangheliarul lui Macarie 1512*. Facsimil [reprodus după Ex. 001 din BAR], nepaginat.

²⁴⁸ N. Sulică, *Contribuții la istoria vechimii elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile secuizate* // *Reînvierea*, Târgu-Mureș, I, nr. 1, 1937, p. 11-20; nr. 1938, nr. 2, p. 11-29.

²⁴⁹ Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138.

²⁵⁰ *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512: Der erste kirchenslavische Evangeliendruck*. Faksimile-Ausgabe. Paderborn; München; Wien; Zürich, Verlag Ferdinand Schöningh, 1999, S. XII-XIII.

²⁵¹ *История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века*. Кн. 3: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 462.

1. *Tetraevanghel din 1512*. Facsimil manual, în „Muzeul tiparului și al cărții vechi românești” din Târgoviște²⁵².

Astfel, în total sunt descrise 35 unități ale *Evangheliarului* din 1512, dintre care unul pierdut (cel din Biblioteca Națională a Serbiei); 3 fragmente, dintre care cel de 8 file din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg este mai curând rupt din exemplarul de la Mănăstirea Sf. Pavel de la Athos și trebuie considerat un singur exemplar; 5 exemplare nesigure și 26 exemplare sigure.

Însemnările păstrate arată că *Evangheliarul* din 1512 a circulat în țările române, în mediul sud-slav și cel athonit. În colecțiile moderne a ajuns mai ales în secolele XIX-XX.

Abrevieri

BAR – Biblioteca Academiei Române
 BOR – Biserica Ortodoxă Română
 MMS – Mitropolia Moldovei și Sucevei
 ex. – exemplare
 mss – manuscris
 nn. – nenumerotată
 f. – filă

Fig. 1. Prima filă din Liturghierul lui Macarie, 1508

Fig. 2. Prima filă din Tetraevanghelul lui Macarie, 1512

²⁵² Ion Stoica Moreni, *500 de ani de tipar românesc. Octoihul lui Macarie 1510*
<http://www.agero-stuttgart.de/REVISTA-AGERO/ISTORIE/500%20de%20ani%20de%20tipar%20romanesc%20de%20Ion%20Stoica%20Moreni.htm>

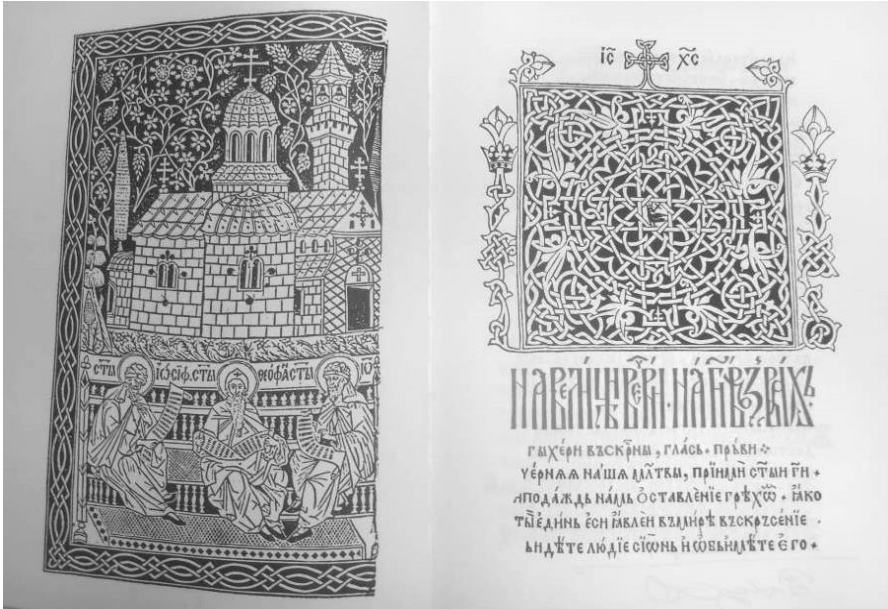

Fig. 2. Primele file din Octoiul lui Macarie, 1510

Summary

*In the study **Prints of Macarie (1508-1512) in the Romanian and European collections**, the European historical science presents cristallized views regarding the first printer from Valahia (Wallachia) – Macarie who typed during 1508-1512 at Dealu monastery near Targoviste there books „Slujebnic” / „Liturghier” („Servant” / „Missal”), 1508; an „Osmoglasnic” / „Octioh”, 1510 and „Tetraevanghel” / „Evangheliar” („Four Gospels” / „Gospel”), 1512 – the first books in Slavic language and Romanian culture. Based on own investigations, and information obtained by other collections from several European countres, it is composed a repertoire of those three books kept in collections from Romania, Russia, Bulgaria, Serbia, Montenegro etc. In particular, the authors indentified 11 copies of „Slujebnic” („Servant”) (1508); 2 of „Osmoglasnic” (1510) and 26 of „Tetraevanghel” („Four Gospels”) (1512), demonstrating that they had a particular significance during XVI-XVIII century both into Romanian countres as well as at peoples from south of the Danube, subsequently to precipitate by collections and acquisitions in the great libraries of Europe.*

© Andrei EȘANU, Valentina EȘANU